

საქართველოს კულტურის მეცნიერება

აჭერი - მოდელი მიმღება

შპს თეგი
თანამდებობა
2018



ავტორული რესპუბლიკური განათლებისა და კულტურის სამინისტრო

ტექსტის ავტორი: სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი ლია ახალაძე

ფოტო სურათები ვრცლად შეგიძლიათ იხილოთ ვირტუალურ მუზეუმში.
<http://meca.gov.ge/vm/>

ISBN 978-9941-8-0548-6

UDCსუაპ) 912.2+008+726:27-523.4)(479.22)

ს-323

შესავალი

საქართველოს კულტურულ მემკვიდრეობას ქმნის საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის ისტორიულ - გეოგრაფიულ ტერიტორიებზე დაცული კულტურის ძეგლები. მათი უმნიშვნელოვანესი ნაწილი შემორჩენილია ჩრდილო - დასავალეთ საქართველოს, დღევანდელი აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე.

ტოპონიმ „აფხაზეთის“ გეოგრაფიული საზღვრები, საუკუნების მანძილზე იცვლებოდა. უცხოური წყაროები აფხაზეთის სამეფოს ჯერ დასავალეთ საქართველოს, ხოლო მოგვანებით სრულად საქართველოსაც უწოდებდნენ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია გაერთიანებულ ქართულ სამეფოში აფხაზთა საერისთავოს, ცეუმის საერისთავოსა და ოდიშის (სამეგრელოს) სამთავროს ნაწილს მოიცავდა. ასე გრძელდებოდა XVII საუკუნის ბოლომდე. შესაბამისად, აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე დღეს არსებული შუა საუკუნების ქართული კულტურის კერების დიდი ნაწილი რეალურად შექმნილია ოდიში და მხოლოდ XVII საუკუნის 70-80-იანი წლებიდან აღმოჩნდა ტერიტორიულად გაფართოებული აფხაზეთის შემადგენლობაში. აღნიშნულმა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებმა მნიშვნელოვანი კვალი გაავლეს საქართველოს მოსახლეობის სულიერი განვითარების ისტორიაში.

როგორც ცნობილია, შუა საუკუნების საქართველოში ქართული მნიგნობრობისა და კულტურის ცენტრებს ქრისტიანული ეკლესია წარმოადგენდა. ეკლესია იყო მირითადი ძალები, საიდანაც იჩქებოდა ქართული კულტურისა და მნიგნობრობის, ქართული სულიერების სათავეები. VI ს. საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა სამონასტრო ცხოვრებას. განსაკუთრებულ აღმავლობას განიცდის იგი VIII საუკუნიდან ტაო-კლარჯეთში გრიგოლ ხანძთლის მიერ დარსებულ ეკლესია-მონასტრებში, რომელიც გადაიქცნებ ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანებს ცენტრებად, სადაც მიმდინარებდა როგორიც ერთ-ერთ უძველეს მნიგნობრობი საერო თუ სასულიერო ლიტერატურის შექმნა, ხელნაწერთა განახლება; აქვე ჩამოყალიბდა ხატნერისა და ფერწერის შესანიშავი სკოლები, სხვადასხვა კალიგრაფიული მიმდინარეობანი და ა. შ. „აფხაზთა“ სამეფოში გრიგოლ ხანძთლის მიერ დაარსებული — სავალესი ცენტრების იდეოლოგიურ გავლენაზე და კულტურულ-სარწმუნოებრივ ერთობაზე მიუთითებს „აფხაზთა“ მეფის დემეტრე II-ის მიერ გრიგოლ ხანძთლის მოწვევა უბისის მონასტრისა და საეკლესიო ცენტრის დასაარსებლად. ეს კულტურული ერთობანი ტრადიციულად შემდეგშიც გაგრძელდა. რადგან „აფხაზთა“ მეფების ინიციატივით დაარსებული ახალი საეკლესიო ცენტრები უჰე, არმაზი, მარტვილი, ხოჭი, მოქვი, ნირქოლი, ხობი, სამწევრისი, ერედვი ქართული მნიგნობრობს, განათლებისა და კულტურის მნიშვნელოვან კერებს წარმოადგენდნენ არა მარტო „აფხაზთა“ სამეფოს ეპოქაში, არამედ მომდევნო საუკუნეებშიც ხშირად წამყვანი კულტურული ტენდენციების მატარებლებად და ახალი კულტურული წამოწყებების ინიციატივებად გვევლინებიან.

ცხადია, ამ მოვლენას სათავე დაუდო „აფხაზთა“ სამეფოს პოლიტიკურმა და სარწმუნოებრივმა დამოუკიდებლობამ. მისი მოპოვებისა და განმტკიცებისათვის ბრძოლაში „აფხაზთა“ მეფეებს გვერდით ედგნენ ბიზანტიის გავლენისაგან

Content

The cultural monuments in different regions of Georgia's historic and geographic territories comprise Georgia's cultural heritage. Many such important monuments are located in north-western Georgia - currently the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia.

The geographic boundaries of the toponym Abkhazia used to change during centuries. Foreign sources first used the name Abkhazia for west Georgia and later the whole of Georgia. In the united Georgian Kingdom, the current territory of Abkhazia comprised the Abkhaz Principedom, the Tskhumi Principedom, and part of the Principedom of Odishi (Samegrelo). The situation continued until the end of the 17th century. Correspondingly, most of the Medieval Georgian cultural centres on the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia today were created in Odishi and found themselves on the territory of broader Abkhazia only from the 1670s and 1680s. The aforementioned cultural centres played an important role in the spiritual development of the Georgian population.

It is known that educational and cultural centres were attached to the Christian church in Medieval Georgia. The church was the tendon that lay at the roots of Georgian culture and education. Monks started in Georgia in the 6th century. It flourished particularly in churches and monasteries founded by Grigol of Khandza in Tao-Klarjeti in the 8th century. They became important centres of Georgian culture, where original spiritual literature was created, foreign works were translated, and manuscripts were renovated. Excellent schools of iconography and painting and various calligraphic trends and so forth also took shape there. The fact that "Abkhaz" king Demetre II invited Grigol of Khandza to found a monastery and ecclesiastic centre in Ubisi points to the ideological influence of the ecclesiastic centres founded by Grigol of Khandza in the "Abkhaz" kingdom and its cultural and religious unity. This cultural unity continued in the future, as the new ecclesiastic centres founded on the initiative of "Abkhaz" kings - Ube, Martvili, Khopi, Mokvi, Tsirkoli, Khobi, Samtsevrisi, Eredvi - were important centres of education and culture not only in the era of the "Abkhaz" kingdom, but they continued to be bearers of leading cultural trends and initiators of new cultural trends during the following centuries.

It is clear that political and religious independence of the "Abkhaz" kingdom was at the root of the phenomenon. In the struggle for obtaining and reinforcing independence, "Abkhaz" kings were supported by the church that was free of the influence of the Byzantine Empire and the population of west Georgia, which managed to obtain not only ecclesiastic and state independence, but also relaunched the struggle for unifying other Georgian territories and restoring united Georgian statehood.

Given this, it is also noteworthy that prominent figures of Georgian culture - ecclesiastic and secular personalities - worked precisely in the "Abkhaz" kingdom, immortalis-

თავისუფალი ეკლესია და დასაცლეთ საქართველოს მოსახლეობა, რომელმაც შეძლო არა მარტო საეკლესიო და სახელმწიფო ბრივი სუვერენიტეტის მოპოვება, არამედ ბრძოლა განაახლა დანარჩენა ქართული მიზების შემოერთებისა და ერთანი ქართული სახელმწიფო ბრიობის აღდგენისათვის.

გამომდინარე აქედან, ნიშანდობლივია ისიც, რომ სწორედ “აფხაზთა” სამეფოში მოღვაწეობდნენ ქართული კულტურის გამოჩენილი წარმომადგენლები, საეკლესიო და საერთო პირები, რომლებმაც თავიანთი საქმიანობით უკვდავყვეს საკუთარი სახელები. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია X საუკუნის ქართველი ჰიმნოგრაფისა და მთარგმნელის, სტეფანე საანონსძის სამწერლო მოღვაწეობა მარტვილის ტაძარში, რომელიც გიორგი II-ის დროს გადაიქცა ქართული კულტურის მნიშვნელოვან კერად. იმავე გიორგი II-ის მფარველობით სარგებლობდა დიდი ქართველი ჰიმნოგრაფი, შესანიშვნავი “აღდგომის საგალობრებს” ავტორი იოანე მინჩე, “აფხაზთა” სამეფოს მკვეთრი იყო მიქაელ საბანმინდელის მარტვილობის “აბუკურას” ავტორი. კონსტანტინიუს “აფხაზთა” მეფის დაკვეთით ქართულ ენაზე დაიწერა. კონსტანტინიუს “აფხაზთა” მეფეთა დივანი”, რომელიც წარმოადგენს ეგრის-აფხაზეთის მეფეთა VIII-X საუკუნეების მატიანეს.

“აფხაზთა” სამეფოს სახელმწიფო და საეკლესიო ენა, ასევე სამწერლობო კულტურა მხოლოდ ქართული იყო, რაზეც ერთმნიშვნელოვნად მიუთითებენ, როგორც ზემოთმოყანილი ფაქტები, ასევე “აფხაზთა” მეფების დაკვეთით შესრულებული კველა წარწერა, რომლებმაც ჩევნამდე მოაღწია და რომლებიც ქართული ასომთავრული დამწერლობით არის შესრულებული. ამ ფაქტს აღნიშნავს თითქმის კველა მკალეარი, ვინც კი ოდესმე შექებია ამ სამეფოს ისტორიას, მათ შორის აფხაზი ავტორებიც. მიუხედავად ამისა, აღნიშნულ საკითხს საგანგებოდ უკლიან გვერდს თანამედროვე აფხაზური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები მ. გუნდა ო. ბლაუბა და ს. ლაკობა. საგულისმოა, რომ აფხაზეთში დამწერლობის განვითარების ისტორიას ერთ-ერთი პირველი ნაყოფიერად იკვლევდა ბ. ბლაუბა (ო. ბლაუბას მამა). მისი დასკვნით, “აფხაზთა სამეფო” წარმოადგენდა დასავლურქართულ სახელმწიფოს, რომლის სახელმწიფო და საეკლესიო ენა ქართული იყო. დ. გულიას აზრით კი, არსებული “მრავალრიცხოვანი მეცნიერულად შემოწმებული ფაქტები უცილობლად მეტყველებენ, რომ აფხაზები ყოველთვის ქართველებთან ერთად ცხოვრობდნენ საერთო ისტორიული და კულტურული ცხოვრებით, რომ აფხაზები, კაცმა რომ თქვას, იგივე ქართველები არიან...”

უცილობლად დადგენილია, რომ უკვე IX ს-ის შუა ხანებიდან ქართული ენა არის დამწერლობის, სახელმწიფო და კერძო საქმისწარმოების, ყოველდღიური საეკლესიო ცხოვრებისა და ღმრთისმსახურების ერთადერთი ენა.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის კვლევის თანამედროვე ეტაპზე, აფხაზეთის რეგიონის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი მატერიალური კულტურა პირობითად შეიძლება ოთხ ძირითად ჯგუფად დაიყოს:

- I. არქიტექტურული ძეგლები;
- II. ცერიოლობითი კულტურის ძეგლები;
- III. საეკლესიო დანიშნულების ნივთები;
- IV. არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებული მასალა.

ing their names by their deeds. It is important in this regard to note the writings by the 10th-century Georgian hymnographer and translator, Stepane Sabanoisdze, in the Martvili Cathedral, which became an important centre of Georgian culture under King Giorgi II. Great Georgian hymnographer Ioane Minchkhia, the author of the excellent work called Easter Hymns also enjoyed Giorgi II's protection. The author of Abukura, description of the martyrdom of Mikael of Sabatsminda, was also a native of the “Abkhaz” kingdom. “Abkhaz” king Konstantine ordered to write in Georgian The Divan of the Abkhaz Kings, which is a chronicle of the kings of Egrisi-Abkhazia from the 8th through the 10th centuries.

The official language of the “Abkhaz” kingdom and church as well as of literature was only Georgian, which becomes obvious from aforementioned facts and all inscriptions made according to the orders of “Abkhaz” kings. All the inscriptions that have survived to our days are in Georgian Asomtavruli script. Almost all researchers, who have ever touched on the history of this kingdom note this and Abkhaz researchers are among them. In spite of this, representatives of modern Abkhaz historiography - M. Gunba, O. Bghazhba, and S. Lakoba - purposefully avoid mentioning this. It is noteworthy that Kh. Bghazhba (O. Bghazhba's father) was one of the first, who studied the history of the development of written language in Abkhazia. He concluded that the Kingdom of Abkhazia was a west Georgian state, whose official and church language was Georgian. According to D. Gulia, numerous available "scientifically tested facts unambiguously show that the Abkhaz have always lived together with Georgians and they had a common historic and cultural life and that in essence, the Abkhaz are the same as Georgians..."

It has been established without any doubt that from the middle of the 9th century, the Georgian language was already the only language of writing, state and private paperwork, everyday ecclesiastic life, and church services.

At the modern level of research in Georgia's cultural heritage, the numerous and variegated material culture of the region of Abkhazia can conditionally be divided in four main groups:

- I. Architectural monuments;
- II. Written cultural monuments;
- III. Ecclesiastic items;
- IV. Materials discovered during archaeological excavations.

This classification is a realistic reflection of the general state of monuments of material culture of Abkhazia at this stage.

I. Architectural buildings are the most numerous group among the monuments of material culture of Abkhazia. Although many of the surviving aforementioned monuments have been damaged, each of them has its own history of development. Architectural

აღნიშნული კლასიფიკაცია რეალურად ასახავს ამ ეტაპზე აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების საერთო სურათს.

1.არქიტექტურული ნაგებობანი აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების ყველაზე მრავალრიცხოვან ჯგუფს წარმოადგენს. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ძეგლების დიდი ნაწილი დღემდე დაზიანებული სახით არის მოღწეული, ყველა მათგანს განვითარების თავისი ისტორია აქვს. არქიტექტურული ნაგებობანი თავის მხრივ, აერთიანებს აფხაზეთის მატერიალური კულტურის ორ ყველაზე მრავალრიცხოვან ქვეჯგუფს: ა) საკულტო დანიშნულების (საკლესიო) ხუროთმოძღვრების ძეგლები და ბ) საერთო დანიშნულების ძეგლები. მათ შორის, პირველ ქვეჯგუფში შედის სამონასტრო კომპლექსები, ჰაძრები, პატარა ეკლესიები და სამღლოცველოები; ხოლო მეორე ქვეჯგუფში ერთიანდებიან საფრანტიფიკაციო ნაგებობები, ხიდები, სამეთვალყურეო ნაგებობანი, საერთო და მსხვილ სასულიერო ფეოდალთა სასახლეები და ა.შ.

ცნობილია, რომ ძეგლი არქიტექტურა კარგად ასახავს ეროვნული კულტურის შემო-ქმედების პოტენციალს. ბუნებრივია, იგი არ არის ჩაკეტილი მხოლოდ თავის საზღვრებში და გარედან შემოტანილი თემებითაც საზრდოობს. ამავე დროს ადგილობრივი ხუროთმოძღვრული ტრადიციების გათვალისწინების გარეშე, სხვა კულტურის გამოცდილების გადმოტანა შეიძლება მხოლოდ ზედაპირულ მიმბაცველობად იქცეს. აფხაზეთის არ ტერიტორიაზე დაცული შუა საუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები დახვეწილი ხუროთმოძღვრული ფორმებითა და მრავალფეროვანი დეკორით საქართველოს არქიტექტურული ძეგლების ერთან გალერეაში ერთ-ერთ გამორჩეულ ადგილს იკავებს. რეგიონის ყველაზე ცნობილ, ძეგლი ხუროთმოძღვრების საკლესიო ძეგლებს მიეკუთვნებან ბიჭვინთის, ბედიის, მოქვის, ილორის, ლიხნის, დრანდის, გაგრის, ბზიფის, წელიცარის, გუდავის, ლაშექნდარის და ა. შ. ეკლესიები და სამონასტრო კომპლექსები. შეიძლება ითქვას, რომ აფხაზეთი, ისევე, როგორც საქართველოს ყველა ისტორიული რეგიონი, მო-ცენტრია სხვადასხვა დანიშნულების ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობებით და მათი რაოდენობა იმდენად შთამბეჭდავია, „როდესაც აფხაზეთის შუასაუკუნოვან კულტურაზე წამოიწყებენ საუბარს მხედველობაში უპირატესად იქ შემორჩენილი საეკლესიო ხელოვნების ნაწარმოებები აქვთ“.

„აფხაზეთის კულტურული მემკვიდრეობა, ისევე როგორც მთელი ქართული შავიზღვისიპირეთისა, ნაკლებად ჰომოგენურია, რაც განაპირობებულია დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში „ჯერ ელინური, შემდგომ ელინისტური, რომაული, და ბოლოს ბი-ზანტიური პოლიტიკური და კულტურული გავლენია“. სწორედ აქედან ვრცელდებოდა მთელ საქართველოში კულტურული ელემენტების „იმპორტი“, რამაც ჩვენ, როგორც აღმისავლენი ერთ-ერთი ქრისტიანული ქვეყანა, ბიზანტიური კულტურული წრის ქვეყნებში გაგვაერთიანა, ხოლო კულტურული ნათესაობას ბიზანტიური ცივილიზაციის პარადიგმა ეწოდა. ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ძეგლებზე, განსაკუთრებით საეკლესიო ნაგებობებზე ასახული ეს ნათესაობა, სულაც არ ცვლის საერთო სურათს ძეგლი ქართული არქიტექტურის ავთენტურობის შესახებ, რადგან ძეგლი ქართულ

buildings, for their part, comprise two most numerous subgroups of the material culture of Abkhazia: a) Architectural monuments of cult (churches) and b) Secular monuments. The first subgroup comprises complexes of monasteries, cathedrals, small churches, and chapels. The second group comprises fortifications, bridges, watchtowers, palaces of secular noblemen, religious feudal lords, and so forth.

It is known that ancient architecture is a reflection of the creative potential of a national culture. Of course, it is not blocked within its own boundaries and is nourished by themes imported from outside. At the same time, borrowing the experience of other cultures without taking into account local architectural traditions may prove to be just superficial imitation. Medieval architectural monuments on the territory of the Autonomous Republic of Abkhazia occupy a prominent place in the unified gallery of Georgian architectural monuments due to their subtle architectural forms and varied decorations. Churches and monasteries in Bichvinta, Bedia, Mokvi, Ilori, Likhni, Dranda, Gagra, Bzipi, Tskelikari, Gudava, Lashkendari, and other places are most well-known ecclesiastic monuments of ancient architecture of the region. It can be said that Abkhazia, as any other Georgian region, is full of Christian ecclesiastic buildings with various functions and their number is so impressive that "when they start talking about the Medieval culture of Abkhazia, they first and foremost imply works of ecclesiastic art surviving there".

The cultural heritage of Abkhazia, like that of the whole Black Sea coastal area of Georgia, is not so homogeneous, which is due to "first Hellenic, then Hellenistic and Roman, and finally Byzantine political and cultural influences". It was from there that cultural elements were "imported" to the whole of Georgia, which made us as a Christian country of the East part of the circle of countries following the Byzantine culture and the cultural relations were called the paradigm of Byzantine civilisation. These relations that are reflected in the monuments of Georgian Christian art, particularly ecclesiastic buildings, do not at all change the general authenticity of Old Georgian architecture, because Old Georgian ecclesiastic monuments are obviously free of outside influences and are different from Eastern Christian monuments.

Old secular architectural monuments cannot be disregarded in the Georgian cultural heritage. Remains of old fortifications - fortresses, watchtowers, bridges, and so forth - as well as palaces and homes of big feudal lords have survived in Abkhazia mostly in the shape of ruins, which does not mean that they have lost their historic value. They continue to impress viewers now too.

The Anacopia citadel, the Bagrati Fortress near Sokhumi, the Sokhumi Acropolis, and the fortresses in Kelasuri, Bzipi, Gagra, Anukhva, Kodori, Lidzava, Chkhalta, Amtkeli, Khashupse, Mchishta, Bichvinta, Azanta, Duripshi, Likhni, and Satamashia had the function of protecting the north-western border of Georgia for centuries. There are more than 70 such monuments on the territory of the present-day Autonomous Republic of Abkhazia.

საეკლესიო ძეგლები თვალსაჩინოდ თვითმყოფადი და განსახვავებულია აღმოსავლური ქრისტიანობის ძეგლებისაგან.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებს შორის გვერდს ვერ აუკლით საერო დანიშნულების ძველ არქეტექტურას. აფხაზეთში ამ ტიპის ძეგლებიდან დღემდე მოღწეულია როგორც თავდაცვითი ხასიათის ძევლი, საფორტიფიკაციო ძეგლების ნაშთები - ციხეები, სამეთვალყურეო კოშკები, ხიდები და ა. შ., ასევე, მსხვილ ფეოდალთა სასახლე-ნაგებობანი. მათი უმრავლესობა დღეს ნანგრევების სახით არის შემორჩენული, თუმცა არ დაუკარგავს თავისი ისტორიული ღირებულება და მნახველში დღესაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს.

მრავალი საუკუნის მანძილზე, საქართველოს ჩრდილო დასავლეთ საზღვრის დაცვას უმნიშვნელოვანებს ფუნქციას ასრულებდა ანაკოფის ციტადელი, ბაგრატის ციხე სოხუმთან, სოხუმის აკროპოლის, კელასურის ზღვუდე, ბზიფის, გაგრის, ანუცის, კოდორის, ლიძიასის, ჩხალთის, ამტყელის, ხაშუფეს, მჭიმთის, ბიჭვინთის, აზნათას, კოდორის, დურიფშის, ლიხნის, სათამაშის ციხეები და ა. შ. მათი რაოდენობა თანამედროვე აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე 70-ზე მეტია.

მსხვილ საერო და საეკლესიო ფეოდალთა სასახლებიდან განსაუთრებული ყურადღების ლირსია ლიხნის, მერქეულის, ბედის, ანუცისა და წებელდის სასახლეთა ნანგრევები, რომლებიც შარვაშიძეების, მარშანიების, უვანისძეებისა და ბასილიძეთა ფეოდალურ გვარებს ეკუთვნოდა.

საქართველოს უძევეს ხიდებს შორის ერთ-ერთი თვალსაჩინოა „თამარის ხიდი“ სოხუმთან ახლოს მდინარე ბესლეთზე. მსგავსი ხიდები დამახსინაობებლია X, XI, XII, XIII საუკუნეების საქართველოსათვის და შემორჩენილია ქართლში, აჭარაში, სამცხე-ჯავახთასა და ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში. ხიდი უნიკალურია იმ თვალსაზრისით, რომ მის თაღს მიუყვება ძველი ქართული ასომთავრული წარწერა, რომელშიც გაერთიანებულ საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III ბაგრატიონი (978-1014 წე.) არის დასახლებული. მიუხედავად ამისა, ადგილობრივი მოსახლეობა მას საქართველოს მეფის თამარის (1184-1213 წე.) სახელთან აკავშირებს.

II. წერილობითი კულტურის ძეგლები აფხაზეთის კულტურულ მემკვიდრეობაში, ერთ-ერთ ყველაზე მრავალრიცხვან ჯგუფს შეადგენენ, რომლებიც, თავის მხრივ, ორ ჯგუფად იყოფიან: ა) ეპიგრაფიკული ძეგლები, ანუ მაგარ მასალაზე შესრულებული წარწერები და ბ) ხელნაწერები (რბილ მასალაზე შესრულებული წერილობითი ძეგლები), გ) ნუმიზმატიკური მასალა, რომელზეც დაცულია წარწერები.

ა) ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან გვაქვს: ლაპიდარული (ქვაზე ღრმა კვეთით შესრულებული წარწერები), ჭედური (ხატებზე, ჯვრებზე, სხვადასხვა სახის საეკლესიო ნივთებზე ამოკვეთილი) და ფრესკული (საღებავით შესრულებული) წარწერები. ეპიგრაფიკული ძეგლები, წარწერები გვხვდება ქართულ, ბერძნულ, ლათინულ, იმამალურ (არაბული დამწერლიბით) ენებზე. მათ შორის ისტორიული მნიშვნელობის ქართული წარწერები ასზე მეტია და მათი ქრონიკოგა ვIII-XIX საუკუნეებს მოიცავს. ბერძნული წარწერები ძირითადად IX საუკუნემდელია, თუმცა გვკვდება XI საუკუნის ბერძნული გრაფიტოებიც. შემორჩენილია ექვსი თუ შვიდი ოსმალური და სამი ლათინური წარწერა.

There are ruins of big secular and religious feudal lords, of which ruins of the palaces in Likhni, Merkheuli, Bedia, Anukhva, and Tsebelda are particularly noteworthy. They belonged to the feudal families of Sharvashidze, Marshania, Zhvanisidze, and Basilidze.

The “Tamar Bridge” on the Besleti River is one of the most noteworthy among old bridges in Georgia. Such bridges were characteristic of Georgia from the 10th through the 13th centuries and they can now be found in Kartli, Ajaria, Samtskhe-Javakheti, and historic Tao-Klarjeti. The bridge is unique due to an inscription on its arc in Georgian Asomtavruli. It mentions the first king of united Georgia, Bagrat III Bagrationi (978-1014). In spite of this, local people link it to Georgian Queen Tamar (1184-1213).

II. Written cultural monuments make a most multitudinous part of the cultural heritage of Abkhazia. This group is divided in three subgroups: a) Epigraphic monuments, i.e. inscriptions made on hard materials, b) manuscripts, i.e. monuments written on soft materials; and c) numismatic materials that bear inscriptions.

a) Epigraphic monuments comprise lapidary inscriptions (engraved deep in stone), incuse inscriptions (on icons, crosses, and various type of ecclesiastic items), and inscriptions on frescoes (painted). Epigraphic monuments are in Georgian, Greek, Latin, and Ottoman (in Arabic script). They include more than a hundred Georgian inscriptions of historical importance and their chronology covers the period from 8th century to the 19th century. Greek inscriptions are mostly dated before the 9th century, but there are also 11th-century Greek graffiti. There are also six or seven Ottoman and three Latin inscriptions.

Academician Tinatin Kaukhchishvili published several times Greek inscriptions of historical content, which we will discuss below. Russian researcher A. Vinogradov studied recently the Greek epigraphic inscriptions in the St Theodore and St Simon the Canaanite cathedrals on Mount Iveron. However, A. Vinogradov is not well familiar with T. Kaukhchishvili's publications and is unable to use them in an appropriate manner.

Ottoman historical inscriptions mostly belong to the period from the 16th to 18th centuries. We also have epitaphs on several gravestones of Abkhaz noblemen of the 19th century. According to Abkhaz linguist Kh. Bghazhba, Turkish script failed to become widespread in Abkhazia and its fragments can only be seen on individual gravestones as epitaphs. Ottoman inscriptions are mostly found in Sokhumi, its outskirts, and the villages of Chala (Chlou) and Jirkhva. An inscription on the Sokhumi fortress about the restoration of the fortress in the 18th century has become an object of scientific attention recently.

Just three Latin inscriptions have been found on the territory of Abkhazia. One of them was found in Sokhumi, It mentions Emperor Adrian and his civil servant Flavius

ისტორიული შინაარსის ბერძნული წარწერები, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი, რამდენჯერმე გამოსცა აკადემიკოსება თინათინ ყაუჩებიშვილმა. ივერიის მთის წმ. თევდორესა და წმ. სიმონ კანანელის ტაძრების ბერძნული ეპიგრაფიკა ბოლო დროს რუსმა მეცნიერმა ა. ვონგრადოვმა გამოაქვეყნა. თუმცა, ა. ვინოგრადოვი ცუდად იცნობს და სათანადოდ ვერ იყენებს თ. ყაუჩებიშვილის გამოცემებს.

ოსმალური ისტორიული წარწერები ძირითადად, XVI-XVIII საუკუნეებს განეკუთვნება; ასევე გვაკვს რამდენიმე აფხაზი დიდებულის XIX საუკუნის საფლავის ქვის ეპიტაფიაც. აფხაზი ენათმეცნიერის ს. ბლაუბას სიტყვებით, თურქულმა და მარმერლობამ აფხაზეთში ვერ მოიპოვა გავრცელება და იგი ფრაგმენტული სახითაა წარმოდგენილი ცალკეული საფლავის ქვების ეპიტაფიებზე. ოსმალური წარწერები ძირითადად გვხვდება სოხუმში, მის შემოგარენში, სოფ. ჭალასა (ჭლოუ) და ჯირხვაში. უკანასკნელ ხანს სამცნელერო მიმოქცევაში შემოვიდა სოხუმის ციხის საამშენებლო წარწერა, რომელიც XVIII საუკუნეში სოხუმის ციხის რესტავრაციაზე მოვალეობდა.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე სამიოდე ლათინურენოვანი წარწერაა აღმოჩენილი. მათ შორის ერთ-ერთში, რომელიც სოხუმშია ნაპოვნი, იმპერატორი ადრიანე და მისი მოხელე ფლავიუს არიანე არიან დასახელებული. შესაბამისად, წარწერა ადრიანეს იმპერატორობის წლებით (ახ. წ. 117-138 წწ.) თარიღდება. მასში მოთხოვდილია არიანეს მიერ სოხუმში საფორტიფიკაციო ნაგებობის შექნებლობის ამბავი. როგორც ცნობილია, ფლავიუს არიანე იმპერატორის ბრძანებით, სამხრეთ და აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, მათ შორის სოხუმში (სებასტოპოლისი), რომაული გარნიზონების საინსპექციო აღწერა და ციხე-სიმაგრეთ სამშენებლო სარესტავრაციო სამუშაოებიც ჩაატარა. მეორე ლათუნურენოვანი წარწერა აღმოჩენდა ბიჭვინთაში, რომლის ფრაგმენტიდან შემორჩენილია მხოლოდ სამი გრაფემა „ლეგ“: „კვლევართა დიდ ნაწილს მიაჩინა, რომ აქ სიტყვა „ლეგიონი“, ან „ლეგიონერი“ იკითხებოდა. ეს წარწერა ახ. წ. II – IV საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს.

მესამე წარწერა 2011 წლის სოხუმის ციხის გათხრების დროს აღმოჩნდა და მასში რომის იმპერატორი ვალერიანუსი (253-260) იხსენიება. აქედან გამომდინარე, წარწერა 253-260 წლებით თარიღდება.

სამივე წარნერის შინაარსზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ახ. ნ. II – IV საუკუნეებში სეპასტიონოლიისი, ანუ ცხეუმის/სოხუმის რომის იმპერიის მნიშვნელოვან დასაყრდენს წარმოადგენდა, სადაც რომაელთა გარნიზონი იყო განლაგიბული.

საგულისხმოა, რომ აფგანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ ინფორმაცია დაცულია კათოლიკე მისიონერების, კერძოდ, თეატრინელი ბერების ქრისტე-ფორმე კასტელის, არქანჯელო ლამბერტის და სხვათა თხზულებებში. კასტელის ალბომსა და ლამბერტის თხზულებაში „სამეგრელოს აღნიერა“ არაერთი ძერფასი ცნობაა შემონახული იმ ეკლესია - მონასტრებისა და საცხოვოს კობოსო კათედრალების შესახებ, რომელთა ნაწილი შემორჩენილია, ნაწილი განადგურებულია, ან ნაგვარევებადაა ქვეშლი.

Arrian. Correspondingly, the inscription is dated on the basis of Adrian's reign (117-138 AD). It tells the story of building a fortification in Sokhumi by Arrian. It is known that according to the emperor's order, Flavius Arrian carried out inspections of Roman garrisons in the southern and eastern Black Sea coastal area, including Sokhumi (Sebastopolis), where he constructed and restored fortifications.

The second Latin inscription was found in Bichvinta. Only three graphemes -LEG - remain of a fragment of the inscription. Most researchers believe that the full word was "legion" or "legionary". The inscription can be dated 2th-4th centuries AD.

The third inscription was found during the excavations at Sokhumi fortress in 2011. It mentions Roman Emperor Valerian (253-260). Given this, the inscription is dated 253-260.

It is possible to conclude on the basis of the three inscriptions that in the 2th-4th centuries AD, Sebastopolis/Tskhumi/Sokhumi was an important stronghold of the Roman Empire with a Roman garrison stationed there.

It is noteworthy that information about monuments of the material culture of Abkhazia can be found in works by Catholic missionaries, Theatine monks Cristoforo Castelli and Arcangelo Lamberti. Castelli's album and *The Description of Samegrelo* by Lamberti comprise many important notes about churches, monasteries, and episcopal cathedrals, some of which have survived up to now, some have been completely destroyed, and others have turned into ruins.

b) The second group of written cultural monuments - manuscripts - are only in Georgian. They were copied in Georgian scriptoria of Abkhazia in the cultural and educational centres of Bichvinta, Mokvi, and Bedia. The Gospels with unique miniatures of Bichvinta (12th century) and Mokvi (13th century), a 16th-century collection of hymns of Bichvinta, a 17th-century collection of Biblical books of Bedia, a 16th century omophorion of Mokvi, The Divan of the Abkhaz Kings of the 10th century, and others are noteworthy examples of such monuments.

Most important centres of Georgian culture in Mokvi, Bichvinta, Ilori, Likhni, Tsebelda, Tsarche, and so forth created spiritual values during centuries and not only Georgians but also the Abkhaz can be proud of them. These centres of Christian culture had ancient libraries, where original Georgian works were written. Religious books were translated from Greek into Georgian and new manuscripts were created. The unique manuscripts from the libraries that have survived to our days are part of an invaluable treasury for the history of the development of Georgian written culture and are kept in the National Centre of Manuscripts in Tbilisi.

It is necessary to mention written monuments of the times of Egrisi-Abkhazia Kingdom (8th-10th centuries) created according to the orders of "Abkhaz Kings", who are

თის, მოქვისა და ბედის კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრებშია გაფანერილი. მათ შორის თვალსაჩინოა ბიჭვინთის XII საუკუნისა და მოქვის XIII საუკუნის უნიკალური მინიატურებით მოხატული ოთხთავებები, ბიჭვინთის XVI საუკუნის იადგარი, XVII საუკუნის ბედის გულანი, XVI საუკუნის მოქვის ომოფორი, X საუკუნის აფხაზ მეფეთა დივანი და ა. შ.

ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანესი კერძი მოქვი, ბედია, ბიჭვინთა, ილორი, ლიხნი, წერელდა, წარჩე და ა. შ., საუკუნების მანძილზე ქმნიდნენ იმ სულიერ ღირებულებებს, რომლითაც უნდა ამაყობდეს არამარტო ქართველი, არამედ აფხაზი ხალხიც. ქრისტიანული კულტურის ამ ცენტრებში განთავსებული იყო ძველი წიგნთა ცავები, სადაც დაიწერა ორიგინალური ქართული ოხულებები, ბერძნულიდან ქართულზე ითარგმნებოდა სასულიერო დანიშნულების წიგნები, იქმნებოდა ახალი ხელნაწერები. ამ წიგნთა ცავებიდან ჩვენამდე მორდეული უნიკალური ხელნაწერები ქართული წერილობით კულტურის განვითარების ისტორიასათვის ფასდაუდებელ საგანძუროს წარმოადგენს და დღეს თბილისში ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ინახება.

აქვე გვერდს ვერ აუვლით ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) სამეფოს (VIII-X სს) დროინდელ წერილობით ძეგლებს, რომლებიც „აფხაზთა მეფეთა“ დაკვეთით არის შესრულებული, ან საკუთრივო საქმიანობისათვის თავად არიან წარწერაში მოხსენიებული. სულ მორდეული არის 20-დე ეპიგრაფიკული ძეგლი და ერთი ისტორიული ქრონიკა - „აფხაზ მეფეთა დივანი“. ყველა მათგანი, გარდა ერთი ბერძნული ფრესკული წარწერისა მარტვილის ტაძარში, შესრულებულია ქართულ ენაზე, ძეგლი ქართული დამწერლობით.

საგულასხმა, რომ „აფხაზთა მეფეთა“ წარწერების უმრავლესობა გვხვდება თანამედროვე აფხაზეთის ფარგლებს გარეთ, საქართველოს სხვა ისტორიულ რეგიონებში - ისტორიული ეგრის-აფხაზეთის („აფხაზთა“) სამეფოს ტერიტორიაზე, კერძოდ: სამეგრელოში, ქართლში, იმერეთსა და ჯავახეთში.

გ) აფხაზეთის ტერიტორიაზე ნაპონია მრავალრიცხვოვანი ნუმიზატიკური ნიმუში, რომლებიც ნაპონია ძირითადად, სოხუმში, ანაკოფიის ციხეში (ივერიის მთაზე), ლიხნში და ა. შ. მონეტების უმრავლესობა ქართული და ბერძნული ლეგნდითაა. ქართული მონეტები, მათზე ამოკვეთილი წარწერების მიხედვით, ეკუთვნის საქართველოს მეფებს ბაგრატ IV - ს (1027-1072), გიორგი II - ს (1072-1089), დავით IV ალმაშენებელს (1089-1125) და ა. შ. გარდა ამისა, აღმოჩენილია ვერცხლის ფული, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ცხუმურ თეთრს“, ხოლო გენუულები „სებასტოპოლისის ასპრას“ უნდებდნენ (როგორც ცნობილია, ძეველ საქართველოში სოხუმი იწოდებოდა რო-გორც ცხუმი, ლათინურენოვანი წყაროები მას, რომაელთა მსგავსად, სებასტოპოლისს უნდებდნენ). „ცხუმურ თეთრს“ ოდიშის ერისთავთ ერისთავი და საქართველოს სამეფო კარის მანდატურთუხუცეს ვამზე 1 დადიანი (1384-1396) მეფის ნებართვით, სწორედ, ცხუმის ზარაფხანაში ჭრიდა. ქართული მონეტების დღემდე მოღწეული რაოდენობა 50-ზე მეტია, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ 1927 წელს სოხუმში აღმოჩენილი მონეტების განძის დიდი ნაწილი დაიკარგა, მათი რაოდენობა გაცილებით მეტი იქნებოდა.

ბიზანტიური მონეტები მოჭრილია იუსტინიან I-ის (527-565), კონსტანტინე მონომახოსის (1042-1055), კონსტანტინე დუკას (1059-1067), რომანზ IV დიო-

mentioned in the relevant inscriptions as ktetors. A total of 20 epigraphic monuments and one historical chronicle - The Divan of the Abkhaz Kings - have survived to our days. All of them are in Georgian Asomtavruli script for the exception of an inscription on a fresco in the Martvili church, which is in Greek.

It is noteworthy that most inscriptions that mention "Abkhaz kings" can be found beyond the boundaries of present-day Abkhazia - in other historic regions of Georgia on the territory of the historic Egrisi-Abkhazia Kingdom such as Samegrelo, Kartli, Imereti, and Javakheti.

c) Numerous numismatic materials have been found on the territory of Abkhazia, mostly in Sokhumi, the Anacopia fortress (on Mount Iveria), in Likhni, and other places. Most coins have Georgian and Greek legends. Inscriptions engraved on the coins show that they belong to the periods of Georgian kings Bagrat IV (1027-1072), Giorgi II (1072-1089), David IV the Builder (1089-1125), and others. In addition, silver coins have also been found. Local people called them "Tskhumi tetri" and the Genoese "Sebastopolis aspras". (It is known that in ancient Georgia, Sokhumi was called Tskhumi and Latin-language sources, like Romans, referred to it as Sebastopolis.) The Prince of Odishi and the mandataturkutkutsesi (interior minister) at the Georian royal court, Vamek I Dadiani (1384-1396) stamped out "Tskhumi tetri" precisely at the Sokhumi mint upon the king's permission. The number of Georgian coins at our disposal is more than 50. However, taking into account the fact that many of the coins discovered in Sokhumi in 1927 were lost, it can be assumed that their number was much higher.

Byzantine coins were stamped out on behalf of Justinian I (527-565), Constantine Monomachos (1042-1055), Constantine Doukas (1059-1067), Romanos Diogenes (1067-1071), and others. Their number is up to 30 and they were discovered in Sokhumi, Likhni, and other places together with coins of Georgian kings Bagrat IV (1027-1072), Giorgi II (1072-1089), and David IV. It seems that in Abkhazia, like in the rest of Georgia, Byzantine money (including Trebizond money) circulated together with Georgian money.

III. Most well-known ecclesiastic items are the gold chalice from Bedia (999), the silver chalice from Ilori (10th century), the icons of St Catherine (11th century), John the Baptist (11th century), and Andrew the First-Called (12th century) from Tsebelda, the liturgical fan of Abkhaz Jing Giorgi II (922-957), the icon of Abkhaz King Leon III (957-967), the icon Dvid VI Narin (1247-1293) donated to the Ilori church, Abkhaz Catholicos Evdemon Chkhetidze's (1557-1578) icon of Our Lady and abbot's cross from Bichvinta, the triptych donated to the Mokvi Cathedral of Our Lady on the order of Mokvi Bishop Andria Sakvarelidze (1660-1666), the abbot's cross of Abkhaz Catholicos Eptvime Sakvarelidze (1578-1614) from Mokvi, the icon donated to Ilori St George by Bedia Archbishop Kirile Zhuanisdze (about 1572-1582), and the icons donated to Ilori St George by Odishi eristavis and princes. Icons donated by Odishi Prince Levan II Dadiani (1511-1557) to Ilori St George and Bichvinta Our Lady are

გენეს (1067-1071) და ა. შ. სახელით. მათი რაოდენობა 30-მდე აღწევს და ნაპოვნია, სოხუმში, ლიხნში და ა. შ., საქართველოს მეფების ბაგრატ IV-ის (1027-1072), გიორგი II -ის (1072-1089), დავით აღმაშენებლის მონეტებთან ერთად. როგორც ჩანს, აფხაზეთში, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, ქართულ ფულთან ერთად ბიზანტიური (მათ შორის ტრაპი-ზონული) ფულიც იყო მიმოცევაში.

III. საეკლესიო ნივთებიდან ყველაზე ცნობილ ნიმუშებს მიეკუთვნებიან ბედიის ოქროს ბარძიმი (999 წელი), ილორის ვერცხლის ბარძიმი (X ს.), წებელდის წმ. ევატერინეს (XI ს.), იოანე ნათლისმცემლისა (XI ს.) და ანდრია პირველწოდებულის სატები (XII ს.), გიორგი II (922-957) აფხაზთა მეფის სამწერობელი, ლეონ III (957-967) აფხაზთა მეფის ხატი, დავით VI ნარინის (1247-1293) ილორის ტაძრისადმი შენირული ხატი, აფხაზეთის კათალიკოსის ევდემონ ჩხეტიძის (1557-1578) ბიჭვინთის ღმრთისმშობლის ხატი და საწინამძღვრე ჯვარი, მოქვის ეპისკოპოს ანდრია საყვარელიძის (1660-1666) დაკვეთით მოქვის ღმრთისმშობლის ტაძრისადმი შენირული კარედი, აფხაზეთის კათალიკოსის ეფთვიმე საყვარელიძის (1578-1614) მოქვის საწინამძღვრე ჯვარი, ბედიელი მთავარეპისკოპოსის კირილე უუანიძის (დაახლოებით 1572-1582 წწ.) ილორის წმ. გიორგისადმი შენირული ხატი, ოდიშის ერისთავერისთავებისა და მთავრების ილორის წმ. გიორგისადმი შენირული ხატები, მათ შორის განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანია ოდიშის მთავრის ლევან II დადიანის (1511-1557 წწ.) მიერ ილორის წმ. გიორგის და ბიჭვინთის ღმრთისმშობლისადმი შენირული ხატები. ზემოთდასახელებულ ყველა ძეგლზე ამოკვეთილია ძეგლი ქრთული ასომთავრული წარწერები, რომლებიც მოგვითხრობენ ძეგლის კტიტორთა და ოსტატთა შესახებ, ან წარმოადგენ მემორიალურ წარწერებს.

რაც შეეხება არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებულ მდიდარ და მრავალფეროვან მასალას, რომლებიც ჩვენს კლასიფიკაციაში ცალკე ჯგუფს ქმნიან, აქ გვხვდება როგორც ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანის, ასევე შუასაუკუნეების ძეგლებიც. საგულისხმოა, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების საფუძველზე მოძიებული მასალა ერთმნიშვნელოვნად ავლენს გენეტიკურ მსგავსებას და კავშირებს დანარჩენი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებთან.

particularly numerous among the latter. All the aforementioned monuments bear inscriptions in Old Georgian Asomtavruli that comprise information about ktetors and masters or represent memorial inscriptions.

As regards rich and varied materials discovered during archaeological excavations that make a separate group in our classification, monuments of Stone Age, Bronze Age, and Iron Age, as well as the Middle Ages, have been found in Abkhazia. It is noteworthy that materials discovered during archaeological excavations on the territory of present-day Abkhazia are definitely genetically similar and linked to the archaeological monuments found in the rest of Georgia.

არქიტექტურა

ცანძიშვილის
(გამოიკითხვის)
შეკვეთი
(VI საუკუნე)

**Tsandripshi
(Gantiadi)
church
(6th century)**





შანჩას
ეკვესია
(VI-VIII საუკუნეები)

Dranda church
(6th-8th centuries)

ბზիպ
Մամիկոն
(IX საუკუნე)

Bzipi
church
(9th century)



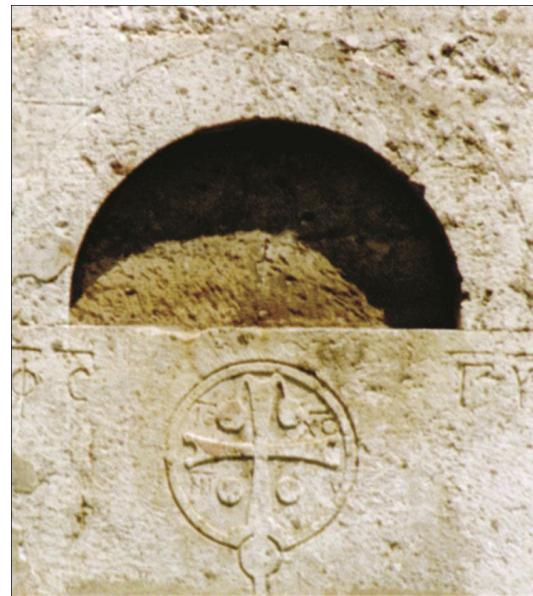
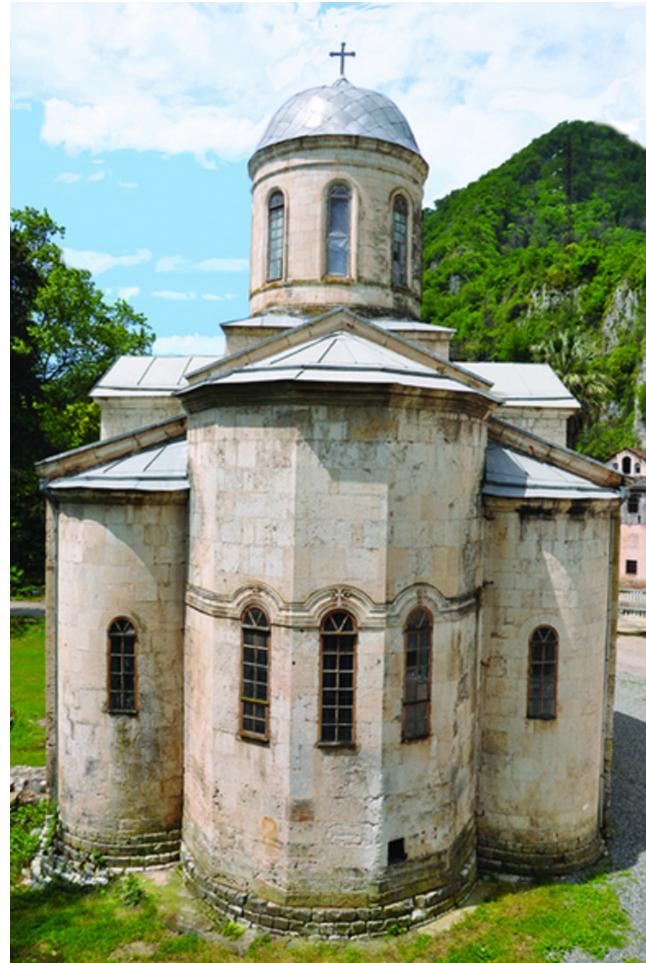


წა. სიმონ
კანაანის
ეკლესია (X საუკუნე)
აღგვენდია
(XIX საუკუნეში)

**St Simon the
Canaanite
church 10th
century.
Restored in the
(19th century)**

ნო. სიმონ
კანაანელის ეკლესია
(X საუკუნე)
აწგვენისია
(XIX საუკუნეში)

**St Simon the
Canaanite
church
(10th century)
Restored in
the
(19th century)**



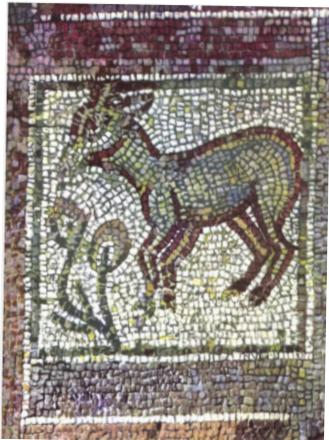
სუხე
(X საუკუნეები)

**Likhne
(10th century)**



ბიჭვინთის
საკათედრო
ტაძარი.
(X საუკუნე)

**Bichvinta
cathedral
(10th century)**



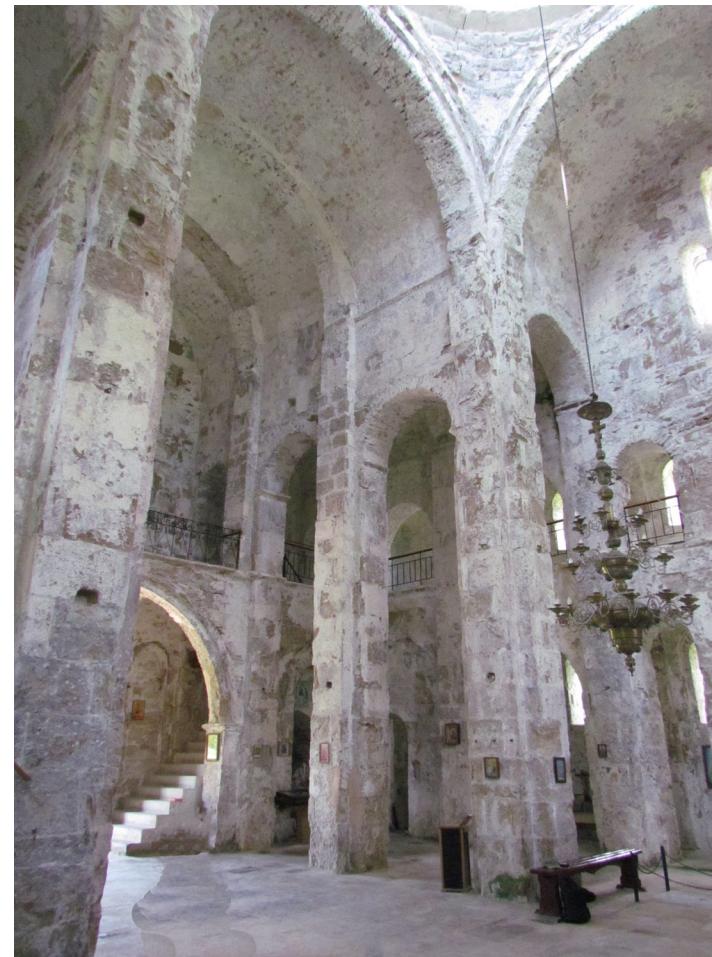


მოქვის ტაძარი
(X საუკუნე)
აღდგენილია
(XIX საუკუნეში)

**Mokvi church
(10th century)
Restored
in the
(19th century)**

მოქვი ჭადანი.
ინტერიერი.
(X საუკუნე)

**Mokvi church
Interior
(10th century)**





ძველი გამბის
სამეკანესიური
ბაზილიკა
(IX საუკუნე)

**Old Gagra
Basilica
(9th century)**

ՈՏԹԻՈՆ
ԵԶ. ՑՈՐԻՑՈՆ
ՍԱԿԵՇՄԱՑՈՆ
ՅԱՏԵՆՈՒ.
(XII ՍԱՀԿԱԳԵ)

Ilori
St George
church.
(11th century)



კამანის ეკლესია
(XI საუკუნე)

Kamani
church
(11th century)



ბესლეთის ხიდი.
(XII საუკუნე)

Beslet bridge.
(12th century)





სუხი.
შერვაშიძეების
სასახლე (X და XIX
საუკუნეები)

**Likhne.
Shervashidzes'
Palace
(10th-19th
centuries)**

ნურეს პირე.
აზე შეა
სუკუნები.

**Tsarche
fortress.
early Middle
Ages.**



რელიეფები

25



სოხუმის სტელა
წარაპირებულია
ძვ.წ. 430-420
წლებით.

**Sokhumi stele
dated to
430-420 BC.**

თებელდის ვიზუალის
ფრაგმენტი
(VIII საუკუნე)

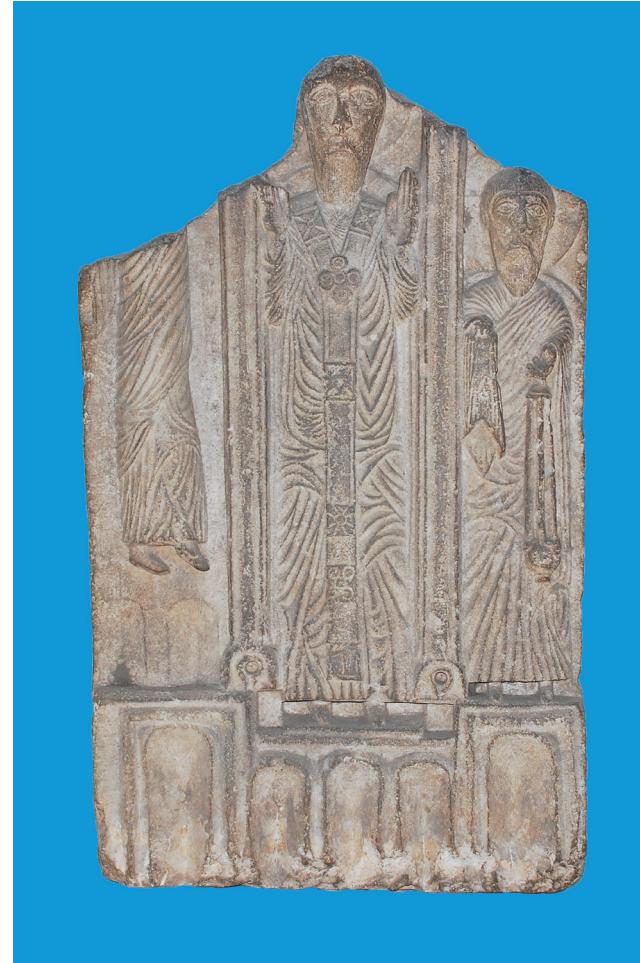
Fragment
of Tsebelda
iconostasis
(8th century)





საჩვენების თავსახოლ
აგვიტოზების
გამოსახულებით (IX საუკუნე)

**Window ornament with
an image of angels.
(11th century)**



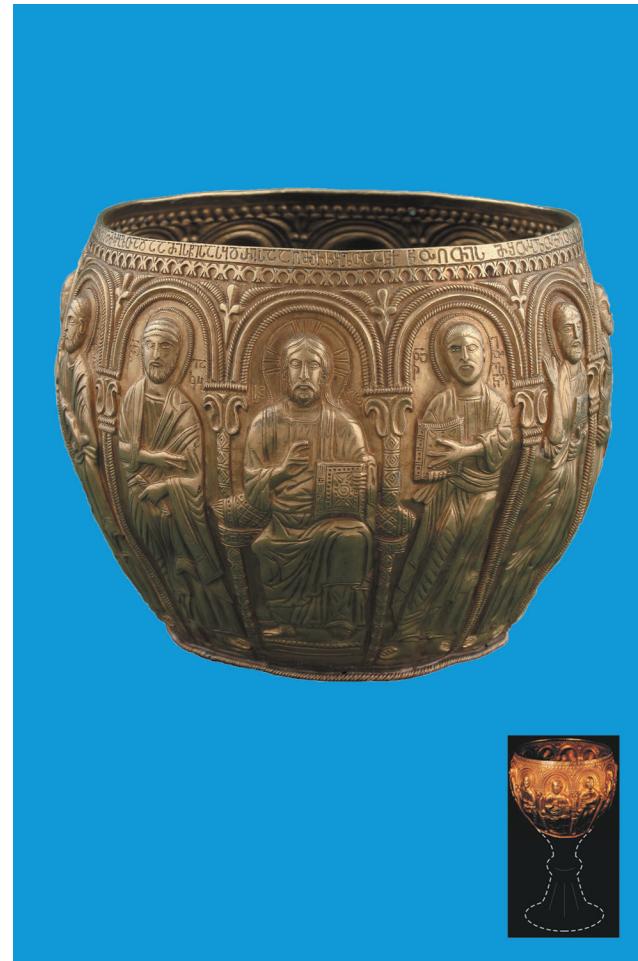
ქართული სრხულის
მიზამოებიდან

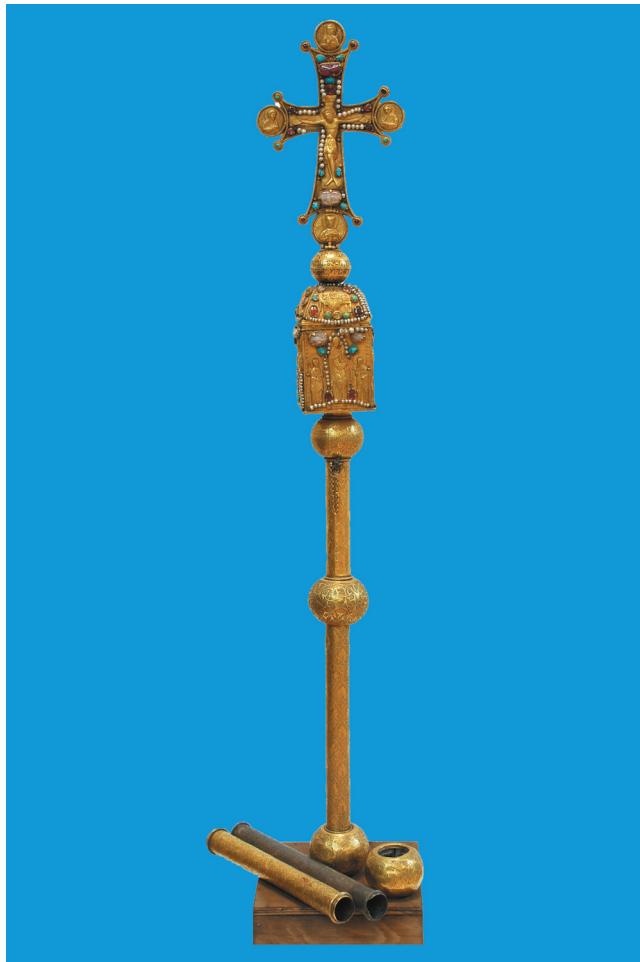
**Relief from
an area
adjacent to
Sokhumi**

ჭედურობა

გევის განმიმზ
თახილზება
999 წლით

Bedia chalice
is dated to 999



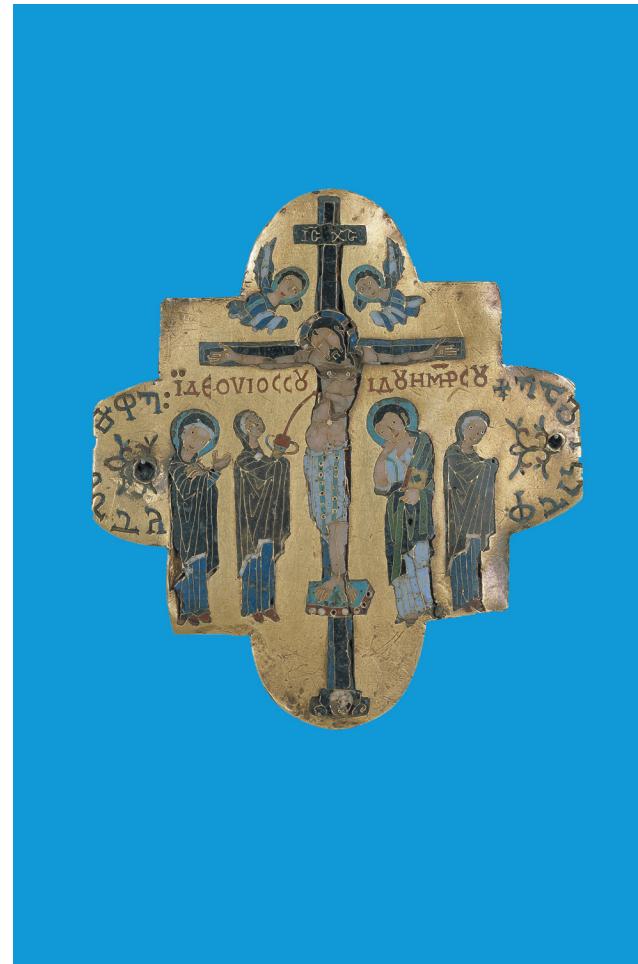


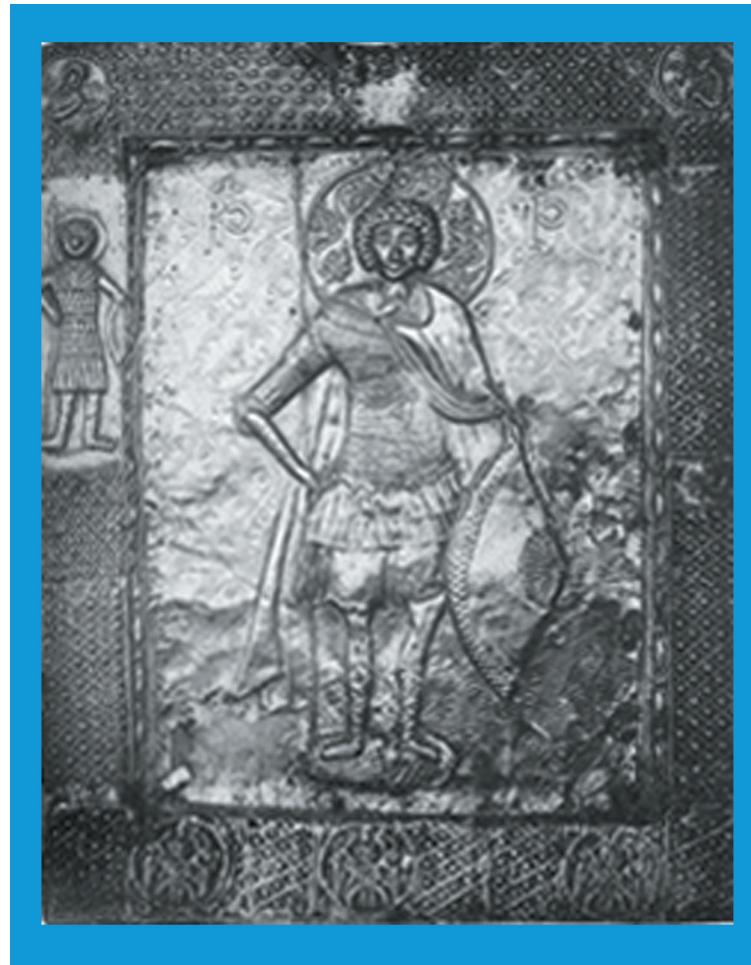
საწინამძღვრო
ჯვარი.
(XVI საუკუნე)

**Abbot's cross.
(16th century)**

საერთო ჰვახემის
გამოსახულებით ჩა
აფხაზეთის მეცე
გიორგის ნახევით.

**Reliquary lid
with an image
of crucifixion
and
inscription:
Abkhaz King
Giorgi.**





ՈՏԹԻՈՆ
ԵԶ. ՑՈՐԻՑՈՆ ԵԱՑՈ

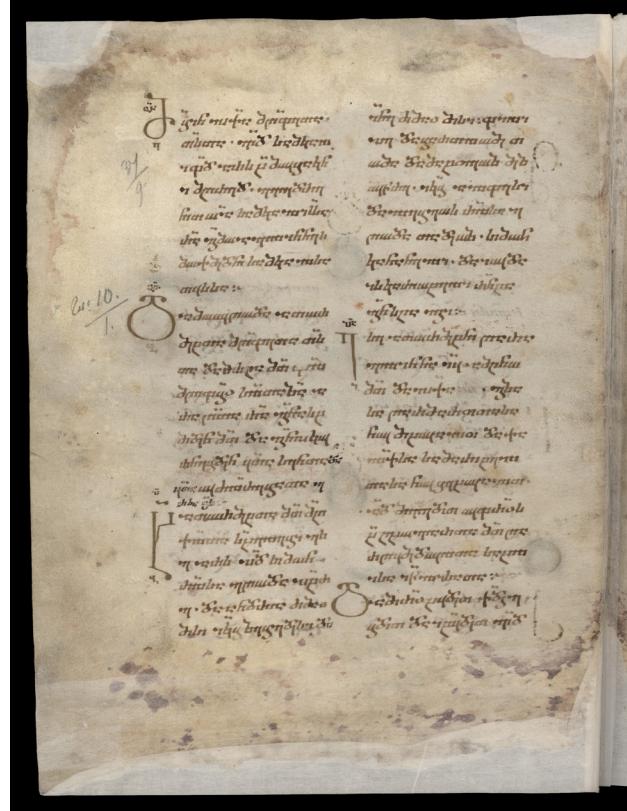
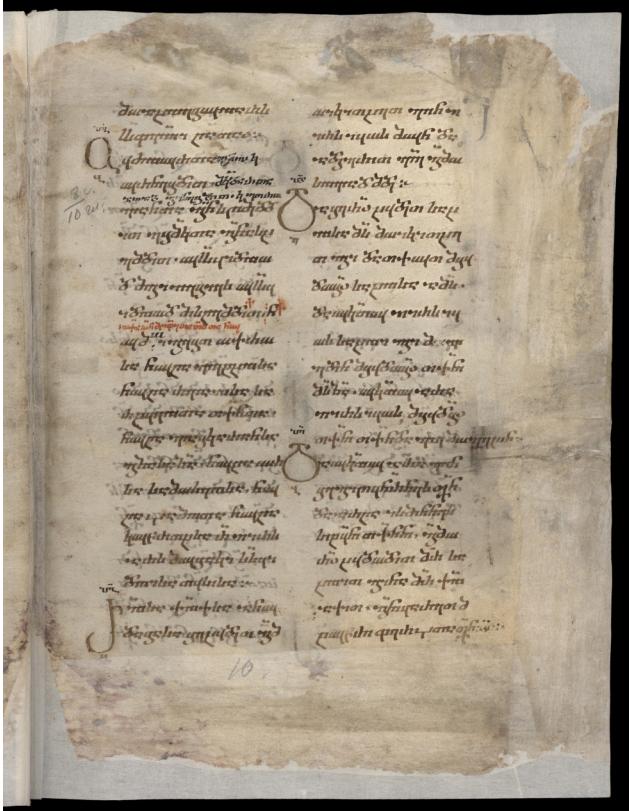
**St George
icon of Ilori**

ხელნაწერები

მოქვეის ოთხთავი (XIV საუკუნე)

Mokvi Four Gospels (14th century)



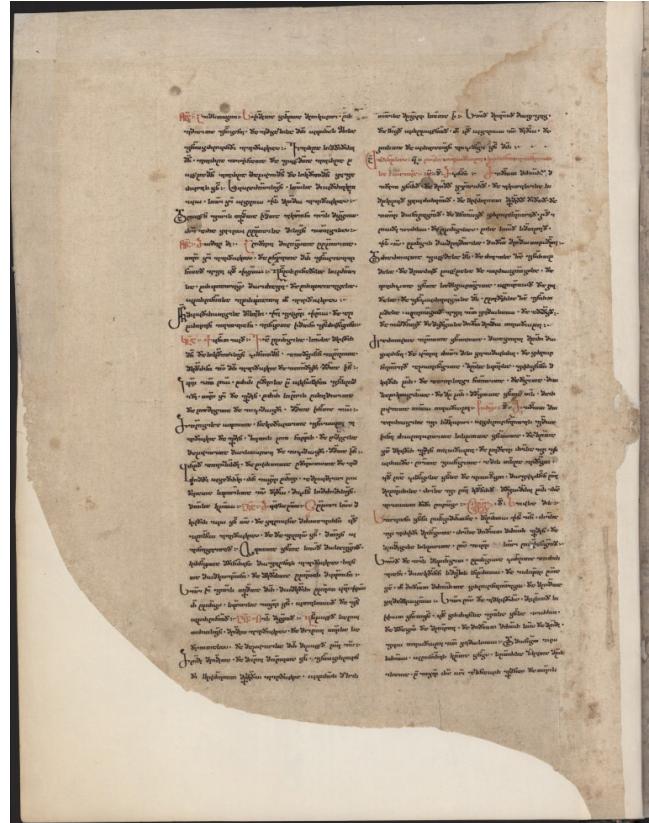
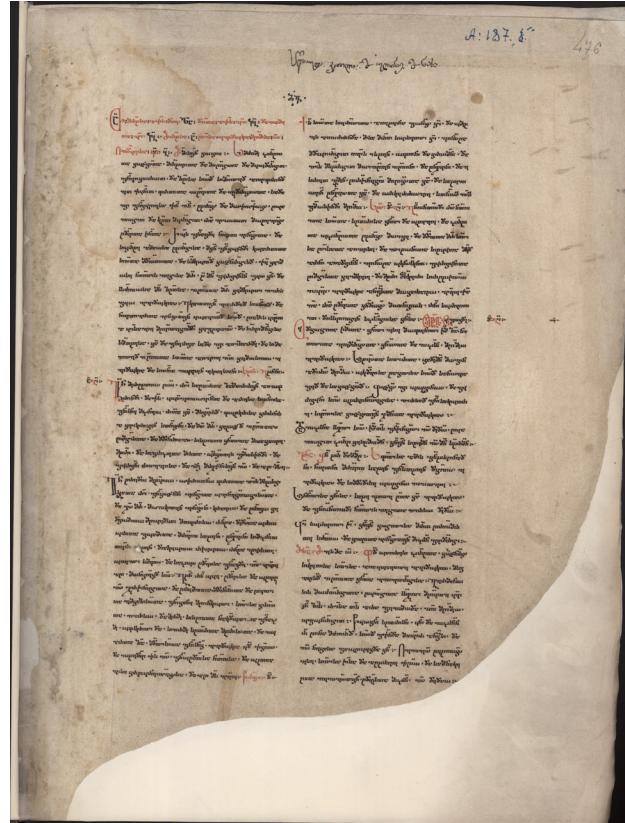


ბიჭვინთის
მოხატვა.
(XII საუკუნე)

**Bichvinta
Four Gospels.
(12th century)**

ბეზის გურანი (XVII-XVIII სს.)

**Bedia liturgical book
(17th-18th centuries)**



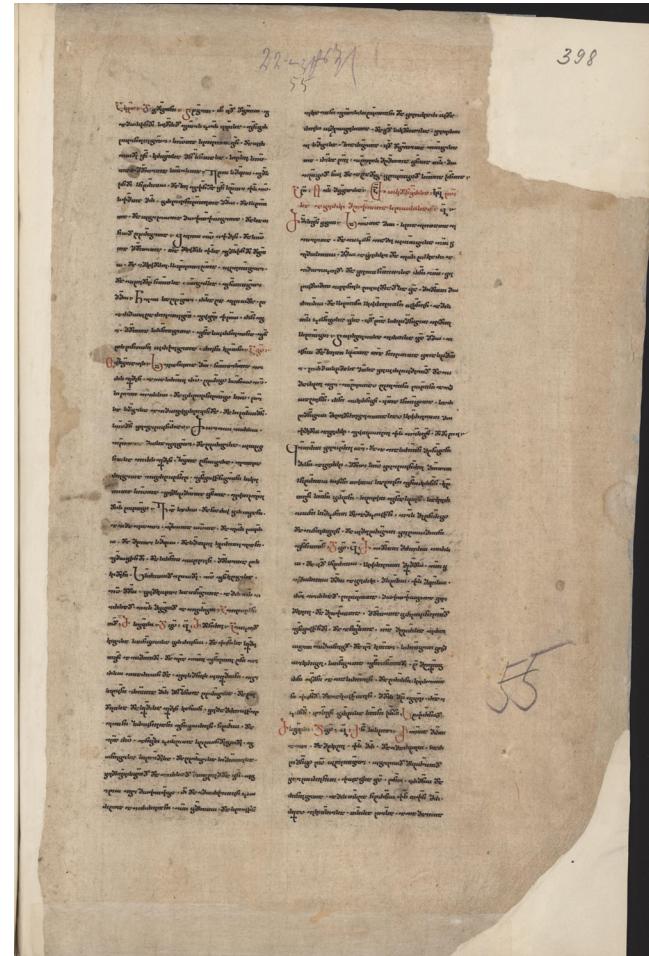
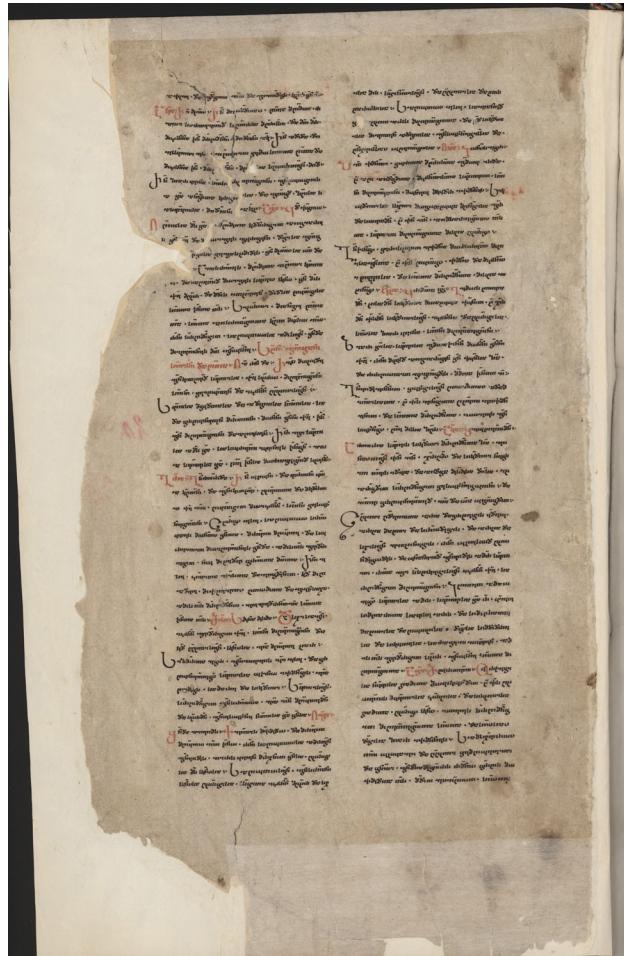
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000
1001
1002
1003
1004
1005
1006
1007
1008
1009
1009
1010
1011
1012
1013
1014
1015
1016
1017
1018
1019
1019
1020
1021
1022
1023
1024
1025
1026
1027
1028
1029
1029
1030
1031
1032
1033
1034
1035
1036
1037
1038
1039
1039
1040
1041
1042
1043
1044
1045
1046
1047
1048
1049
1049
1050
1051
1052
1053
1054
1055
1056
1057
1058
1059
1059
1060
1061
1062
1063
1064
1065
1066
1067
1068
1069
1069
1070
1071
1072
1073
1074
1075
1076
1077
1078
1079
1079
1080
1081
1082
1083
1084
1085
1086
1087
1088
1089
1089
1090
1091
1092
1093
1094
1095
1096
1097
1098
1099
1100
1101
1102
1103
1104
1105
1106
1107
1108
1109
1109
1110
1111
1112
1113
1114
1115
1116
1117
1118
1119
1119
1120
1121
1122
1123
1124
1125
1126
1127
1128
1129
1129
1130
1131
1132
1133
1134
1135
1136
1137
1138
1139
1139
1140
1141
1142
1143
1144
1145
1146
1147
1148
1149
1149
1150
1151
1152
1153
1154
1155
1156
1157
1158
1159
1159
1160
1161
1162
1163
1164
1165
1166
1167
1168
1169
1169
1170
1171
1172
1173
1174
1175
1176
1177
1178
1179
1179
1180
1181
1182
1183
1184
1185
1186
1187
1188
1189
1189
1190
1191
1192
1193
1194
1195
1196
1197
1198
1199
1199
1200
1201
1202
1203
1204
1205
1206
1207
1208
1209
1209
1210
1211
1212
1213
1214
1215
1216
1217
1218
1219
1219
1220
1221
1222
1223
1224
1225
1226
1227
1228
1229
1229
1230
1231
1232
1233
1234
1235
1236
1237
1238
1239
1239
1240
1241
1242
1243
1244
1245
1246
1247
1248
1249
1249
1250
1251
1252
1253
1254
1255
1256
1257
1258
1259
1259
1260
1261
1262
1263
1264
1265
1266
1267
1268
1269
1269
1270
1271
1272
1273
1274
1275
1276
1277
1278
1279
1279
1280
1281
1282
1283
1284
1285
1286
1287
1288
1289
1289
1290
1291
1292
1293
1294
1295
1296
1297
1298
1299
1299
1300
1301
1302
1303
1304
1305
1306
1307
1308
1309
1309
1310
1311
1312
1313
1314
1315
1316
1317
1318
1319
1319
1320
1321
1322
1323
1324
1325
1326
1327
1328
1329
1329
1330
1331
1332
1333
1334
1335
1336
1337
1338
1339
1339
1340
1341
1342
1343
1344
1345
1346
1347
1348
1349
1349
1350
1351
1352
1353
1354
1355
1356
1357
1358
1359
1359
1360
1361
1362
1363
1364
1365
1366
1367
1368
1369
1369
1370
1371
1372
1373
1374
1375
1376
1377
1378
1379
1379
1380
1381
1382
1383
1384
1385
1386
1387
1388
1389
1389
1390
1391
1392
1393
1394
1395
1396
1397
1398
1399
1399
1400
1401
1402
1403
1404
1405
1406
1407
1408
1409
1409
1410
1411
1412
1413
1414
1415
1416
1417
1418
1419
1419
1420
1421
1422
1423
1424
1425
1426
1427
1428
1429
1429
1430
1431
1432
1433
1434
1435
1436
1437
1438
1439
1439
1440
1441
1442
1443
1444
1445
1446
1447
1448
1449
1449
1450
1451
1452
1453
1454
1455
1456
1457
1458
1459
1459
1460
1461
1462
1463
1464
1465
1466
1467
1468
1469
1469
1470
1471
1472
1473
1474
1475
1476
1477
1478
1479
1479
1480
1481
1482
1483
1484
1485
1486
1487
1488
1489
1489
1490
1491
1492
1493
1494
1495
1496
1497
1498
1499
1499
1500
1501
1502
1503
1504
1505
1506
1507
1508
1509
1509
1510
1511
1512
1513
1514
1515
1516
1517
1518
1519
1519
1520
1521
1522
1523
1524
1525
1526
1527
1528
1529
1529
1530
1531
1532
1533
1534
1535
1536
1537
1538
1539
1539
1540
1541
1542
1543
1544
1545
1546
1547
1548
1549
1549
1550
1551
1552
1553
1554
1555
1556
1557
1558
1559
1559
1560
1561
1562
1563
1564
1565
1566
1567
1568
1569
1569
1570
1571
1572
1573
1574
1575
1576
1577
1578
1579
1579
1580
1581
1582
1583
1584
1585
1586
1587
1588
1589
1589
1590
1591
1592
1593
1594
1595
1596
1597
1598
1599
1599
1600
1601
1602
1603
1604
1605
1606
1607
1608
1609
1609
1610
1611
1612
1613
1614
1615
1616
1617
1618
1619
1619
1620
1621
1622
1623
1624
1625
1626
1627
1628
1629
1629
1630
1631
1632
1633
1634
1635
1636
1637
1638
1639
1639
1640
1641
1642
1643
1644
1645
1646
1647
1648
1649
1649
1650
1651
1652
1653
1654
1655
1656
1657
1658
1659
1659
1660
1661
1662
1663
1664
1665
1666
1667
1668
1669
1669
1670
1671
1672
1673
1674
1675
1676
1677
1678
1679
1679
1680
1681
1682
1683
1684
1685
1686
1687
1688
1689
1689
1690
1691
1692
1693
1694
1695
1696
1697
1698
1699
1699
1700
1701
1702
1703
1704
1705
1706
1707
1708
1709
1709
1710
1711
1712
1713
1714
1715
1716
1717
1718
1719
1719
1720
1721
1722
1723
1724
1725
1726
1727
1728
1729
1729
1730
1731
1732
1733
1734
1735
1736
1737
1738
1739
1739
1740
1741
1742
1743
1744
1745
1746
1747
1748
1749
1749
1750
1751
1752
1753
1754
1755
1756
1757
1758
1759
1759
1760
1761
1762
1763
1764
1765
1766
1767
1768
1769
1769
1770
1771
1772
1773
1774
1775
1776
1777
1778
1779
1779
1780
1781
1782
1783
1784
1785
1786
1787
1788
1789
1789
1790
1791
1792
1793
1794
1795
1796
1797
1798
1799
1799
1800
1801
1802
1803
1804
1805
1806
1807
1808
1809
1809
1810
1811
1812
1813
1814
1815
1816
1817
1818
1819
1819
1820
1821
1822
1823
1824
1825
1826
1827
1828
1829
1829
1830
1831
1832
1833
1834
1835
1836
1837
1838
1839
1839
1840
1841
1842
1843
1844
1845
1846
1847
1848
1849
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1899
1900
1901
1902
1903
1904
1905
1906
1907
1908
1909
1909
1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025
2026
2027
2028
2029
2029
2030
2031
2032
2033
2034
2035
2036
2037
2038
2039
2039
2040
2041
2042
2043
2044
2045
2046
2047
2048
2049
2049
2050
2051
2052
2053
2054
2055
2056
2057
2058
2059
2059
2060
2061
2062
2063
2064
2065
2066
2067
2068
2069
2069
2070
2071
2072
2073
2074
2075
2076
2077
2078
2079
2079
2080
2081
2082
2083
2084
2085
2086
2087
2088
2089
2089
2090
2091
2092
2093
2094
2095
2096
2097
2098
2099
2099
2100
2101
2102
2103
2104
2105
2106
2107
2108
2109
2109
2110
2111
2112
2113
2114
2115
2116
2117
2118
2119
2119
2120
2121
2122
2123
2124
2125
2126
2127
2128
2129
2129
2130
2131
2132
2133
2134
2135
2136
2137
2138
2139
2139
2140
2141
2142
2143
2144
2145
2146
2147
2148
2149
2149
2150
2151
2152
2153
2154
2155
2156

მეტავრის
(1578-1611 წწ.)

Metaphrasis (1578-1611)

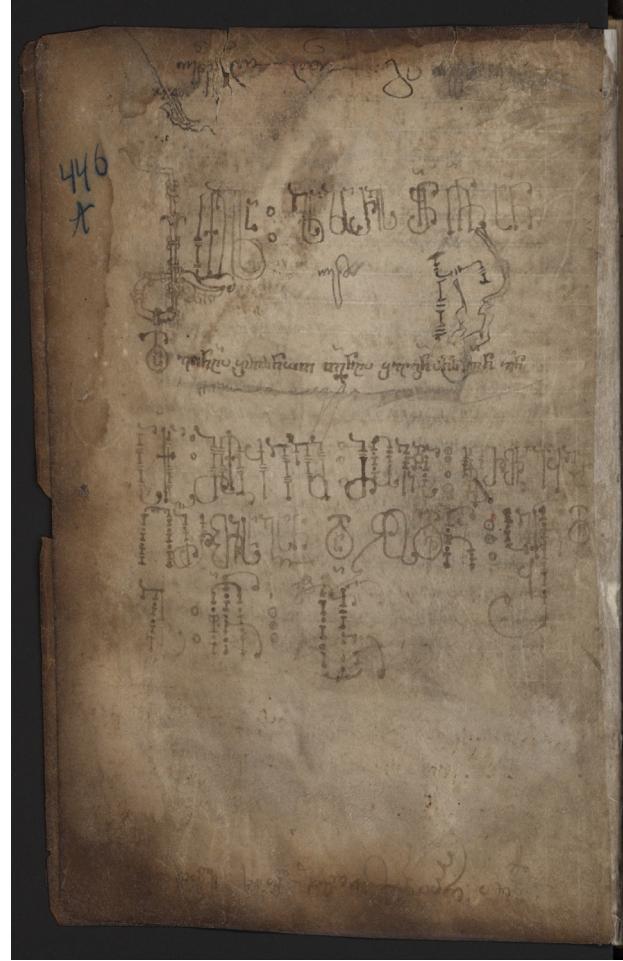
მოქვის გურანი
(XVI საუკუნე)

Mokvi liturgical book
(16th century)



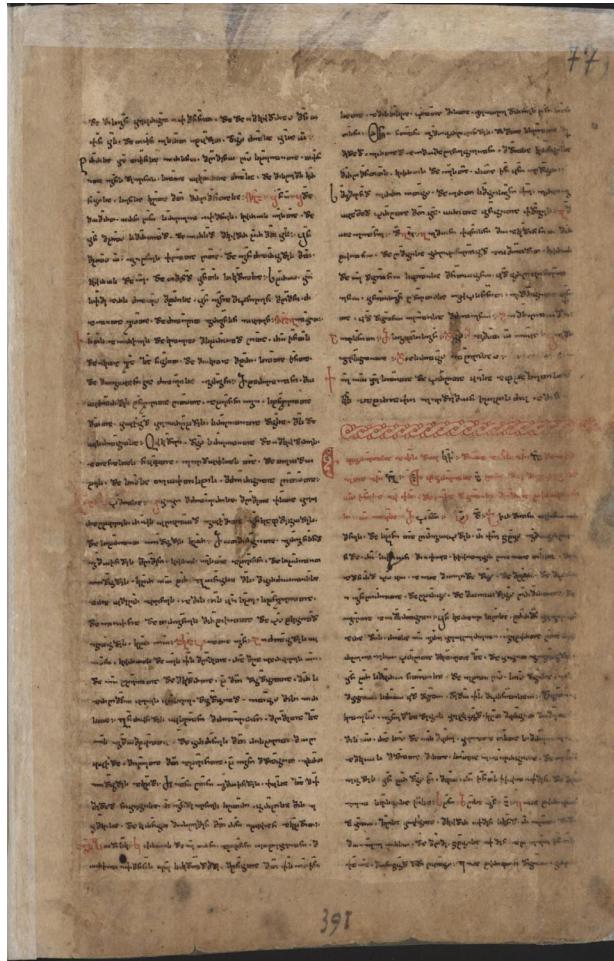
ՅԱՀԵՅԱՅՈ
(XVI-XVII ԱՆ.)

Triodion
(16th-17th
centuries)



თვენი
(XVI საუკუნე)

Menaion
(16th century)

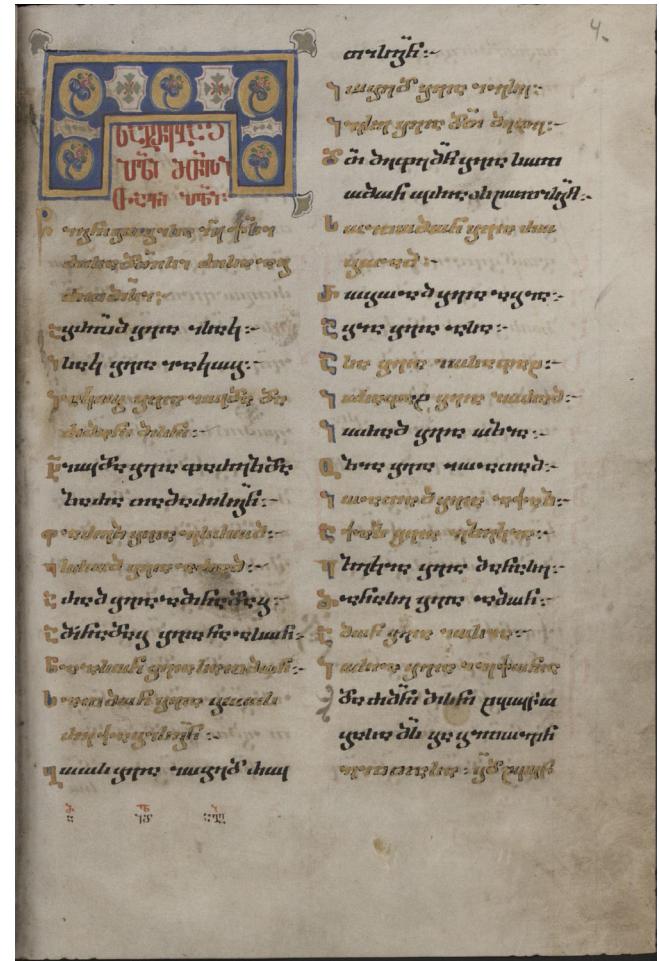
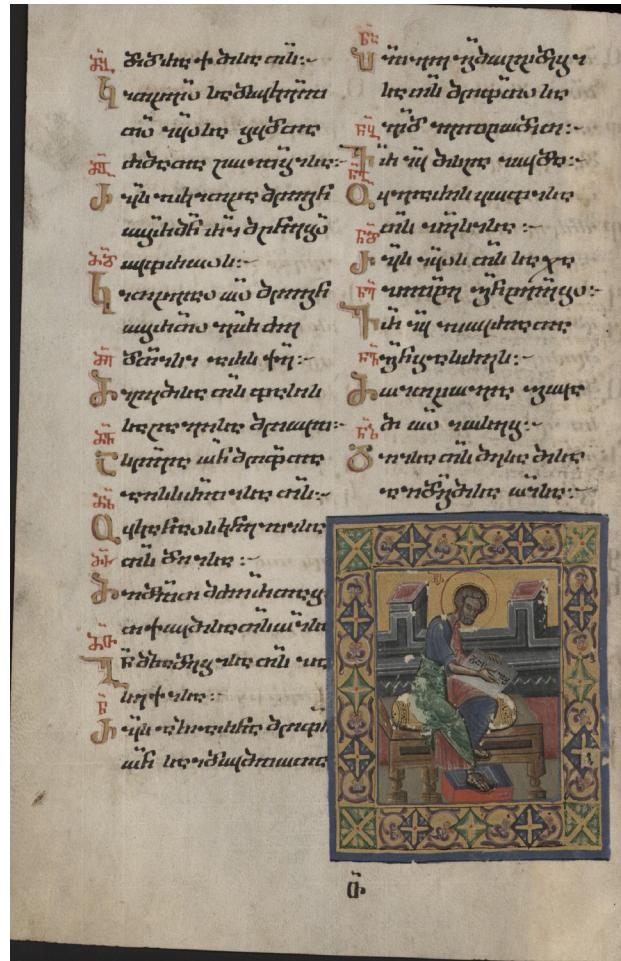


მუნიციპალიტეტი (XVI საუკუნე.)

Small book of hours and liturgical book, (16th century)

ՎԱՀԱՌՈՒՍ ԹՈՒՅԵՎՈՅ
(XVII ՏԱՐԾԱԿԱՆ)

Vardzia Four
Gospels
(16th century)



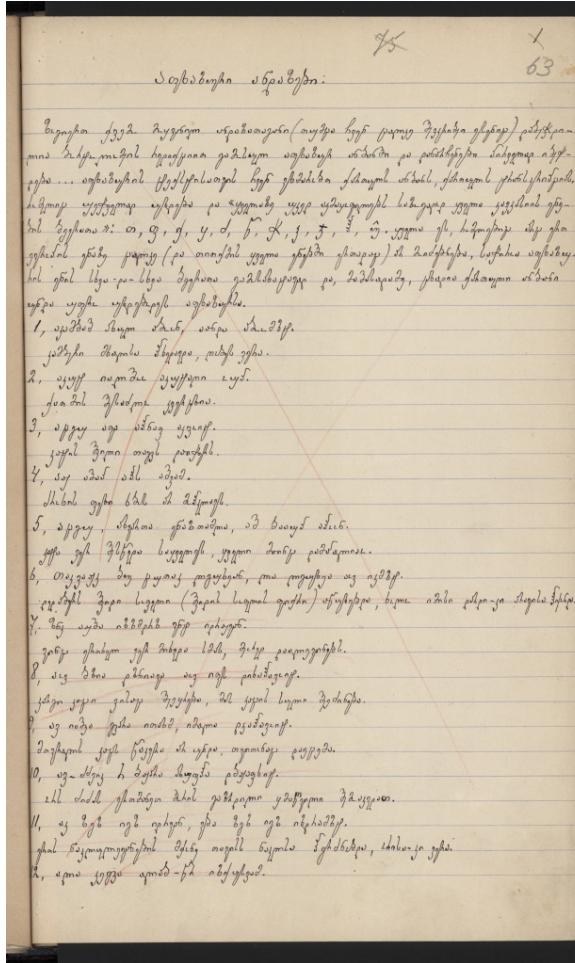
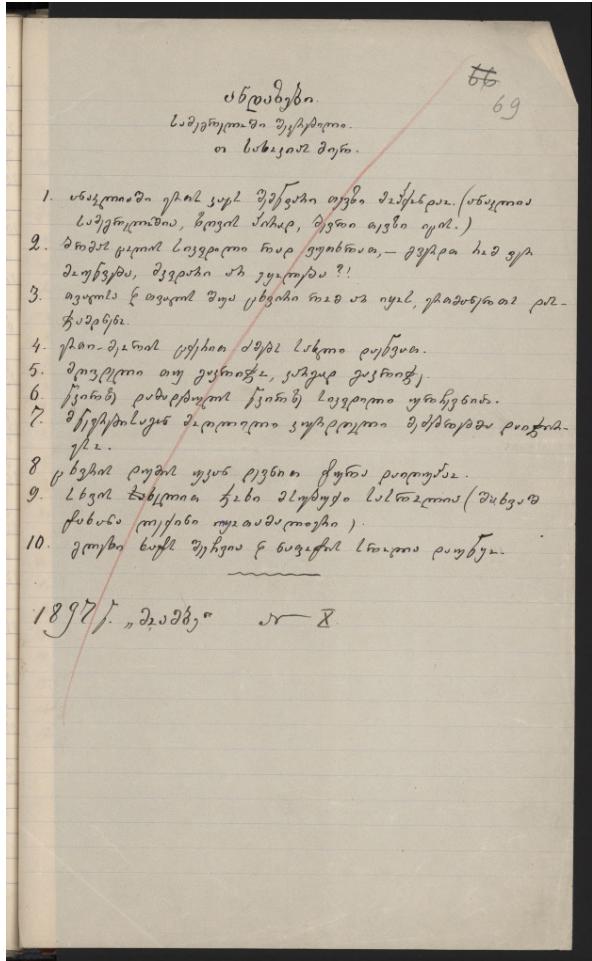


**ՀՅԹԵՑ-ՑԱՇԱՑՈՒ
(XVII-XVIII ԱՎԱՐԱԿԱՆ)**

**Book of hours
and liturgical
book
(17th-18th
centuries)**

ნიკო გავიანის”
ქართველი
შეოვებები”
(XIX საუკუნის
გასანყისი)

Life of Georgians by Niko Dadiani (beginning of the (19th century)

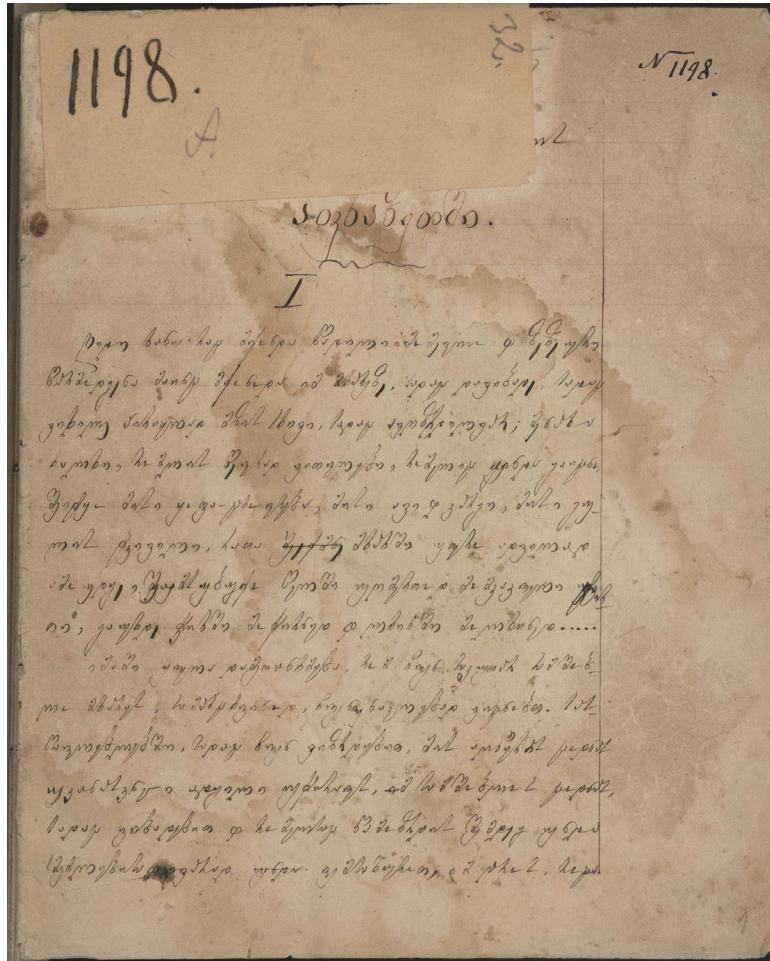


გენუსის იურიდიკული
ნიმუშების პერიოდი:
შესავის სხვადასხვა
კუთხის ანზაგები,
გამოცანები, სიმარ-
ჩის ფექსიები

**Collection of
oral folklore; The
manuscript
consists of com-
prises proverbs,
riddles, and
lyrics of songs**

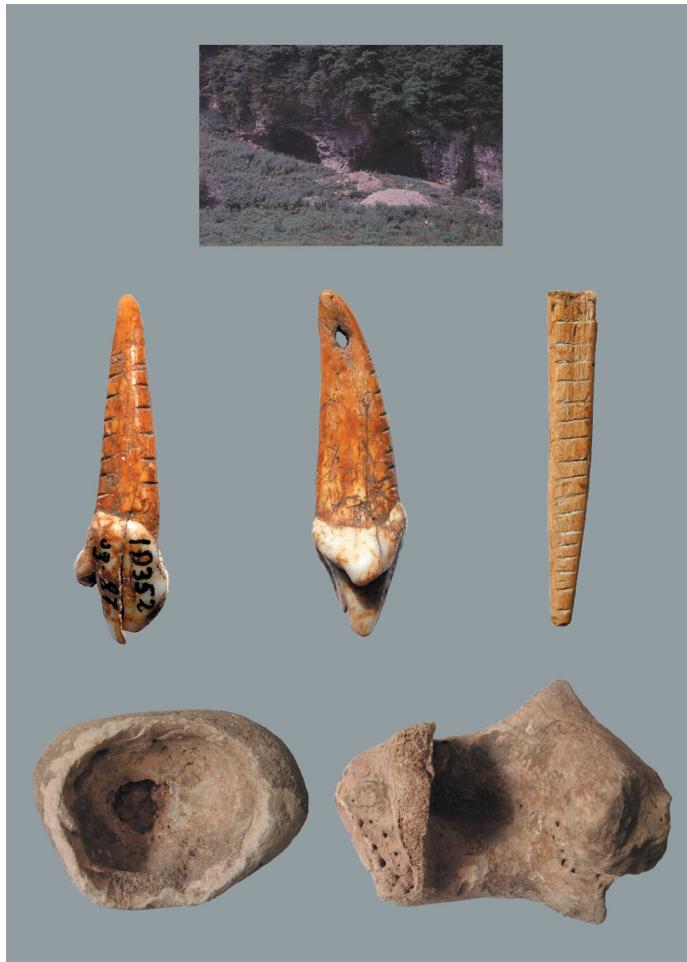
თევზო სახეობის,
[მოგზაურობა]
ანიცხევს
ავსაგეთში
1889 წელი.

Tedo Sakhokia, [A trip to] present-day Abkhazia; 1889



არქეოლოგია

45

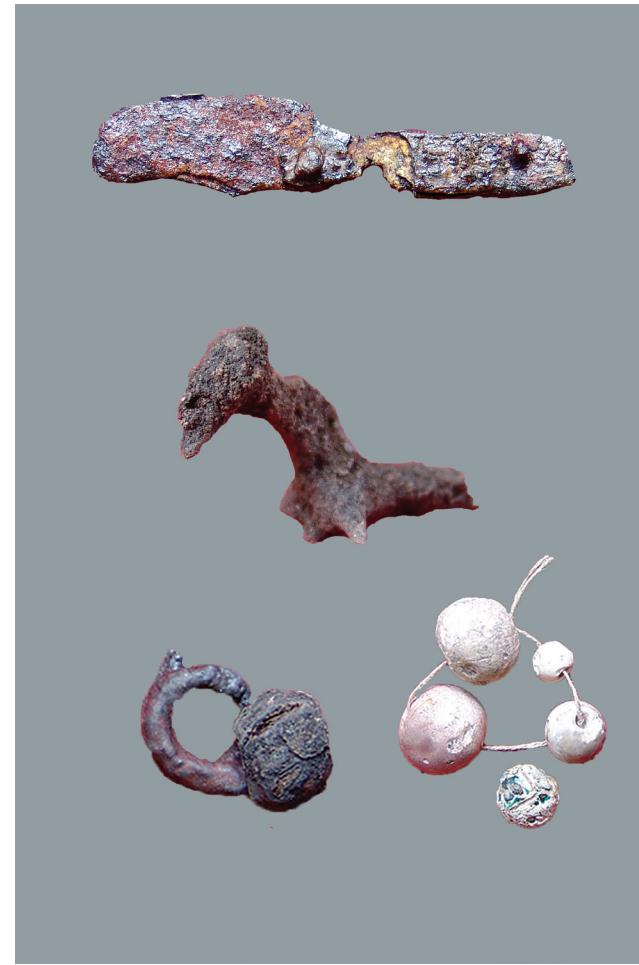


აშინერას მნვიებე.

Apiancha cave.

ԱԿԱՐՄԱՐԱ
ՍԱԹԱԻԹՅԱՆՈ;
ԹԱԻՈՇԶԵՒՑԱ
ԺՅ.Բ.
(VIII-IV
Տարբաշուղանու)

Akarmara
grave field
dated to the
(8th-6th
centuries) BC.





ბაგლანის
სამართვანი
თახილზება ძ3.წ. IV
საუკუნის
დასასჩვილოთა წა
ძ3.წ. (III საუკუნის)
დასაწყისით.

**Baghlan grave
field is dated to
the end of the 4th
century
BC and the
beginning of the
(3rd century) BC.**

ჭიშულები,
ბიჭვინთის
ნაქანაკახი
თანამდებობა
ახ. წ. (I-VI სს)

Fibulas, site of
former city in
Bichvinta dated
to the (1st-6th
centuries) AD.





Ճիշճառ Թռեան
Տա ԵԱՍ Սանուսան
ՉՈՐՄԻՈ,
ՏՈՒԱՑԱԺԱՆԱ.

**Bronze hoes and
wooden plough-
ing equipment,
Pichori,
Dikhagudzuba.**

ՊՈՐԹԻՈ
ՏՈՆԵՑԱԺԱՆ.

Pichori,
Dikhagudzuba.





გაგიდის სამართვალი
თახილზება ძ3. წ. II
ათასწლეულით
კიბელი ნახევარი.

**Gagida grave
field dated to the
first half of the
2nd millennium
BC.**

გაგიძის
სამართვანი
თაქილზება
ძვ. წ. II
ათასწლეული.

**Gagida grave
field dated to
the 2nd millen-
nium BC.**



გუდავა**Gudava**

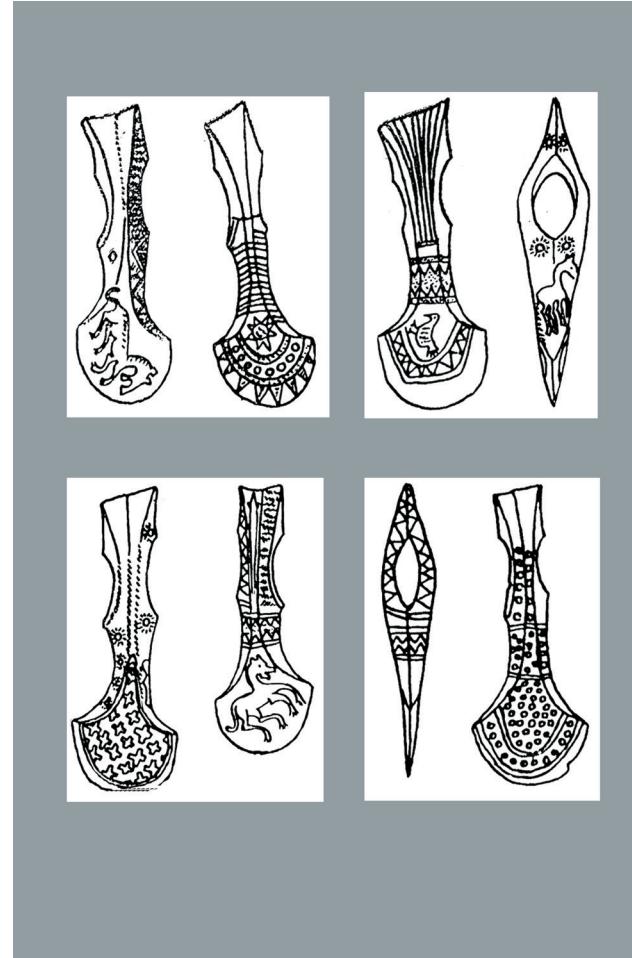
1. სანოვაგის ჭურჩელი (ზემო)
(IV-V საუკუნეები)
2. ჩანგაჩი - (IV-V საუკუნეები)
3. ზეთიჩია - (III-IV საუკუნეები)
4. შავჩაკიანი სპილოსი - ძვ.წ.
(V საუკუნეები)

1. Jar for food (dergi) - (4th-5th centuries)
2. Platter - (4th-5th centuries)
3. Lutheria - (3th-4th centuries)
4. Black varnished skyphos -
(5th century) BC



ჩუნახაშები -
კოლხური ცუდები
თანამდება გვიან
ბისხაოსა ზა აზე
ჩაინის ხანი.

**Sketches -
Colchian axes
dated to the
Late Bronze
Age and the
Early Iron Age**





თებელა
სამყაუბები - აზე
შეა საუკუნეები.

Tsebelda
Jewels - early
Middle Ages.

Ահաջո
մասնաբն
տակութեան ժայ
Ցհոքարև Քասասիւն
Տա ՑՅՈՒՆ Ցհոքարև
Սաբառսը ԵՊԱԱԾ.

**Aradu
Materials
dated to the
end of the
Middle Bronze
Age and the
Late Bronze
Age.**





სამკაულები,
გიშვილების
ნაკადაკახი
მასაზები თანამდებობა
ახ. წ. (I-VI სს)

**Jewels, site of
former city in
Bichvinta
Materials dated
to the (1st-6th
centuries) AD**

საკიდებულ,
გიფვიცების
ნაქანაკახის
მასაზები
თანამდებობა ა.წ. წ. (I-
VI საუკუნეები)

Hooks, site of former city in Bich-vinta
The materials are dated to the (1st-6th centuries) AD.



ეთნოგრაფია

59



თამარი, გიორგი და
მიხეილ
შევაშვილები და
ნიკო დაძიანი

**Tamar, Giorgi,
and Mikheil
Shervashidzes
and Niko Dadiani**

გიორგი შევაშიძე,
მამია გურიელი,
აზექსანდრე
იოსევიანი. ააკანა
ნებითის აქტივი

**Giorgi
Shervashidze,
Mamia Gurieli,
Alexander
Ioseliani.
Papuna
Tseretelis
archive.**





მიხეილ შერაშიძე
და მისი მეუღლე.
კავკა წერილოს
აქტივი

Mikheil Sherashidze and his wife. Papuna Tseretelis archive.

სამურზაკანის
1860-იანი წლები.

**Samurzaqano
residents.
The 1860s**





221



222



აფხეთისა- ხემიანი
საკეთო ზა
აფხეთური
საზამური - აჭარაში.
1900-იანი წლები.

Apkhiartsa - bow instrument and Abkhaz flute acharpyn. The 1900s.

հյուսօն
Տաջարեցած
Կոչողական Եռակ
Հակիմանսատվուս.

**Spoons made
of horn for cold
dishes.**